No. 76.] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARṆÂCHÂRYA PAṆḌIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskṛit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

Re

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७६

परिवीय मध्यममवगूहनान्तम् ॥ २१९ ॥

पार्श्वयूपानामभ्यञ्जनप्रभृत्यवगूहनान्तं करोति सौत्येऽहनि ॥ २१९ ॥

अग्निष्ठे चैषां रशनाः परिव्येष्य वासयति ॥२२०॥

स चायं शेषयूपार्थो रशनासंस्कारो नाग्निष्ठार्थः । एवं हि श्रूयते । अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदायेतरान्परिव्ययति तेनैतानग्निष्ठान्करोति । एवं च सत्यश्वमेधे चमत्कार्यासम्भवेऽपि अग्निष्ठे रशनाः कृत्वा परिव्ययणं कर्त्तव्यमिति ॥ २२० ॥

अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ॥ २२१ ॥

उक्तार्थम् ॥ २२१ ॥

यथाखातमुच्छ्रयति ॥ २२२ ॥

येन क्रमेणावटखननं तेनैव यूपोच्छ्रयणमिति । प्रवृत्त्या ॥ २२२॥

वर्षिष्ठो दक्षिणोऽनुपूर्वा इतरे ॥ २२३ ॥

स यो वर्षिष्ठः स दक्षिणार्धः स्यादथ ह्रसीयानिति श्रुतत्वात् । ह्रसीयता चारत्निवशेनैव कर्त्तव्या नानियमेन । तेषां ह्रास श्रवणं पञ्चारत्नि परिवासयेदित्येवमादि । एवं च कृत्वा पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोम इत्यस्य पक्षस्यैकादशिन्यामप्रसङ्ग एव । अपरिमितपक्ष एव भवति । तथा चान्त्यः षोडशारत्निरन्ततो भवति ॥ २२३ ॥

तीव्रसुत्यग्निष्ठः प्राची च ॥ २२४ ॥

तीव्रसुत्यग्निष्ठो वर्षिष्ठः प्राची च यूपपंक्तिर्भवति ॥ २२४ ॥

यथा यूपं वेदिवर्द्धनम् ॥ २२५ ॥

रथाक्षमात्रान्तरा पक्षे ॥ २२५ ॥

वर्षिष्ठाद्दक्षिणं १वितष्टं द्वादशंनिदधात्येष त इति ॥ २२६ ॥

द्वादश उपशयो भवति वितष्टस्तं दक्षिणात उपनिदधातीति श्रुतेः। द्वादशग्रहणाच्च यूप एवायम्। तथा च श्रूयते उपशयो यूपो भवति द्वादश इति च श्रवणात् यूपैकादशिन्यामेव भवति न पञ्चपश्वादाविति ॥ २२६ ॥

प्रोक्षणाद्यवगूहनात्करोत्यनर्थलुप्तम् ॥ २२७ ॥

निखननाभावादवटसम्बन्धोनर्थः सोत्र लुप्यते। केचित् यूपधर्मानत्रनेच्छन्ति कार्यप्रयुक्तत्वात्तेषाम्। यूपस्य कार्यं पशुनियोगः। स चेह नास्ति तस्मात् प्रवृत्तिर्धर्माणाम्। किं च उपशयो यूपो भवतीति वर्त्तमानापदेशात्। तस्मादप्यप्रवृत्तिर्धर्माणामित्यत्रोच्यते। स्यादेतदेवं यदि कार्यप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो भवेयुः। न त्वेते कार्यप्रयुक्ताः। किं तर्हि स्वरूपप्रयुक्ताः। न हि निष्पन्ने यूपस्वरूपे एते विधीयन्ते यूपं प्रोक्षतिं यूपमनक्ति यूपं परिव्ययतीति। न च सिद्ध एव यूपोस्ति यत्रैते धर्म्माः क्रियेरन्। तस्मादेभिरेव यूपो भाव्यत इति। यथौदनं पचति सक्तून् पिनष्टीति च पाकेनोदनमभिनिर्वर्त्तयति पेषणेन च सक्तून्। यत्र पुनः स्वरूपनिष्पत्त्युत्तरकालं धर्मविधानम् यथाहवनीयस्य सतः परिधिपरिधानं सम्मार्गश्चेति तत्र कार्यप्रयुक्तता युक्ता न चेह तथा, तस्मादप्यकार्यप्रयुक्तता धर्माणाम्। यत्तूक्तं वर्त्तमानापदेशान्न विधानमित्यत्र ब्रूमः। भवति वर्त्तमानापदेशस्यापि पञ्चमलकारपरिकल्पनया विधायकत्वम्। यथाग्नेयोष्टाकपालो भवत्यैन्द्र एकादशकपालो भवतीति। अत उपशयेपि धर्म्माणां प्रवृत्तियुक्तरूपैवेति न दुरुक्तम् ॥ २२७ ॥

अनुच्छित्य वोत्तरम् ॥ २२८ ॥

अस्य क्रिया ॥ २२८ ॥

---

१ वितष्टमनष्टास्रीकृतमिति पितृभूतिः।

यथोच्छ्रितः सवनीयानालभत एकतृणेनोपा-
कृत्याग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यवैश्वदे-
वैन्द्रमारुतैन्द्राग्नसावित्रवारुणान् ॥ २२९ ॥

उदक्संस्थता मा भूदिति यथोच्छ्रितग्रहणम् । विभवाद्येकतृणेनेत्युक्तम् ॥ २२९ ॥

एकयूपे पश्वेकादशिन्यामाग्नेयं नियुज्यत
स्मिंस्तस्मिन्नितरानुदीचः ॥ २३० ॥

एकयूपे यदा पश्वेकादशिनी भवति तत्राग्नेयं नियुज्य तस्मिन्पशावितरानुदीचो नीत्वा नियुनक्ति ॥ २३० ॥

आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धो
ऽनुपूर्व्या इतरे ॥ २३१ ॥

स्तोमायने तु युगपद्गमनम् ॥ २३१ ॥

दक्षिणं च निघ्नन्त्येनमुत्तरमुत्तर-
मितरान् ॥ २३२ ॥

दक्षिणमाग्नेयं निघ्नन्ति उत्तरमितरान् पशून् ॥ २३२ ॥

समानमुपप्रेष्य परिपशव्ये संज्ञपयान्वग-
न्प्रोक्षण्युल्मुकासिशामित्रान्तर्द्धानप्रच्छेद-
स्तोकसम्प्रैषशमितनुशासनसंवादवनस्प-
तिस्विष्टकृदिडादिग्व्याघारणः समासिच्य
प्रभूत्वात् ॥ २३३ ॥

प्रभवन्ति ह्येतानि सकृत्कृतानि। स्विष्टकृदिडस्य तु न द्रव्यभेदे गुणयोगादित्यनेनैव प्राप्तौ सत्यां ग्रहणार्थोऽयमारम्भः। युगपद्दैवतसमनन्तरमेव सौविष्टकृतानामैडानां च ग्रहणं मा भूदिति ॥ २३३ ॥

उखाशूलं वपाश्रयण्यौ च ॥ २३४ ॥

विभवात् तन्त्रेणाभिसम्बध्यत इति प्राप्त इदमाह—

न वसा सन्देहात् ॥ २३५ ॥

नैतानि तन्त्रेण भवन्ति। कुत एतत्। वसासन्देहात्। सन्दिह्यते हि वसा उखैकत्वे। प्रकृतौ चाग्नीषोमीये स्ववसा हुता। इहापि स्ववसैव होतव्या। सा च संसृष्टरूपत्वात् न ज्ञायत इति तस्मादुखाभेदः। तद्भेदाच्च शूलवपाश्रपण्योरपि ॥ २३५ ॥

सौत्रामणी दर्शनाच्च ॥ २३६ ॥

अपि च सौत्रामण्यां शूलभेदो दृश्यते। शूलैश्च मासरेण चावभृथमभ्यवयन्तीति ॥ २३६ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

नाविरोधात् ॥ २३७ ॥

नैतदेवम्। नैतानि तन्त्रभावे विरुध्यन्ते। शक्नोति ह्युखा सर्वपशूनां श्रपणं कर्तुम्। तथा शूलं वपाश्रपण्यौ च। यच्चोक्तं वसासन्देहादित्यत्र ब्रूमः। न हि प्रकृतावयमर्थः स्ववसा होतव्येति। वसां जुहोतीति हि श्रूयते। तच्चेहापि न विरुध्यते। यत्तूक्तं सौत्रामण्यां भेदो दृश्यते इति ॥ ॥ २३७ ॥

अत्र ब्रूमः—

पाकवैषम्यात्सौत्रामण्याम् ॥ २३८ ॥

उखाभेदः। विषमो हि तत्र पाकः पशूनां जातिभेदात् ॥२३८॥

मनोतावसाहोमौ ॥ २३९ ॥

पृथग्भवतः ॥ २३९ ॥

कालभेदात् ॥ २४० ॥

यूपैकादशिन्यां वशावपामार्जनान्तं कृत्वा शालाद्वार्ये पत्नीयूपोच्छ्रयणं नाभिमात्रस्य ॥ २४१ ॥

वशावपामार्जनान्तग्रहणेऽपि सति गर्भसद्भावविरोधात्तन्निरूपणान्त एव कर्तव्यः । शालाद्वार्य इत्युक्तत्वाच्छालाद्वार्य आहवनीयः । पत्नीयूप इति संज्ञा । स च नाभिमात्रो भवति ॥ २४१ ॥

परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥२४२॥

किमर्थमिदमुच्यते । पशौ हि व्यस्तरूपाः पदार्थाः कृताः । पूर्वं स्फ्यादि ततः परिस्तरणादीनि । इह पुनर्विहितत्वादग्नीनां पौर्णमासिक एव क्रमेण स्फ्यादानादिः ॥ २४२ ॥

त्वाष्ट्रो बस्तः पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति ॥ २४३ ॥

त्वष्टृदैवत्यः त्वाष्ट्रः पशुः १बस्तः पूतिगन्धः पशुः त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेति विधायोच्यते यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति ॥२४३॥

तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं द्रव्योत्सर्गोऽयमुत कर्मोत्सर्गस्तदन्ताङ्गरीतिविधानम् । किं तावत्प्राप्तं द्रव्योत्सर्ग इति । कुत एतत्—

आज्येन संस्थापयतीति श्रुतेः ॥ २४४ ॥

आज्येन हि संस्थापनं श्रूयते उत्सृष्टे द्रव्ये द्रव्यान्तरेण परिसमापनं विधीयते । अपि च संस्थापनं प्रक्रान्तस्य भवति । प्रक्रान्तश्च त्वाष्ट्र इति ॥ २४४ ॥

---

१ बस्तो मुष्करः, प्रजनयिता । मुष्कावण्डौ, तौ विद्येते यस्य स मुष्करः 'ऊषशुषिमुष्कमधोर' इति पाणिनीयेनातिशये रः ।

पशुपर्यग्निकरणाच्च ॥ २४५ ॥

अपि च पशोः पर्यग्निकरणं श्रुतम् । पर्यग्निकृतस्य चोत्सर्ग उच्यते । पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति तस्मादपि द्रव्योत्सर्गः ॥ २४५ ॥

तदन्तं वा कर्म नामधेयात् ॥ २४६ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तदन्तं वा कर्म भवति । कुत एतत् । कर्मनामधेयात् । पात्नीवतमिति कर्मणो नामधेयम् । तस्य चानन्तर्यादुत्सर्गसम्बन्धः । व्यवधानाच्च पर्यग्निकृतेनेति । तस्मात्पात्नीवतस्योत्सर्गो न द्रव्यस्य । यत्त्वाज्येन संस्थापयतीति श्रूयते तदनेनाख्यातेन द्वितीयं कर्म प्रकृतत्वाष्ट्रानुवृत्त्या सहापध्युपक्रममाज्यसाधनकं विधीयते इति । यच्च पशुपर्यग्निकरणादित्युक्तम् पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीति । तत्तत्कालार्थम् । पर्यग्निकरणान्ते कर्मोत्स्रष्टव्यमिति ॥२४६॥

त्वष्टृवनस्पत्योश्च प्रयाजेष्विज्यादर्शनात् ॥ २४७॥

अपि च त्वष्टृवनस्पत्योः प्रयाजेष्विज्यां दर्शयति । यत्त्वष्टारं च वनस्पतिं चावाहयसि कनौ यजसीति प्रश्नपूर्वकमाह त्वाष्ट्री नवमी प्रयाजयाज्या वानस्पत्या दशमी तत्तेनौ भागिनौ करोति । एतच्च कर्मोत्सर्ग एवोपपद्यते । द्रव्योत्सर्गे हि द्रव्यान्तरेण त्वष्टृवनस्पती अभीज्येते एवेति तस्मादपि तदन्ताङ्गीनिविधानमिति । समाप्तिप्रतिषेधश्च भवति । तत्र संस्थापयेत्पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेदिति । तच्च कर्मोत्सर्ग एवोपपद्यते न द्रव्योत्सर्गे ॥ २४७ ॥

अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवारीग्रहणं स्यन्दमानानामनस्तमिते ॥ २४८ ॥

अग्नीषोमीयग्रहणम् त्वाष्ट्रेण व्यवहितत्वात् । तद्वपामार्जनान्ते वसतीवरीणां ग्रहणम् । वसतीवर्यश्च सोमार्था आप उच्यन्ते ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयादिति वचनात् । स्यन्दमानानामनस्तमित इत्युक्तम् ॥ २४८ ॥

अस्तमितश्चेन्निनाह्यात्पुरे जानश्चेत् ॥ २४९ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात्तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाह्याद्गृह्णीयादिति श्रुतेः । निनाह्यशब्देन च मणिकोऽभिधीयते ॥ २४९ ॥

अनीजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य

पुरेजानस्य ॥ २५० ॥

निनाह्याद्गृह्णाति ॥ २५० ॥

उभयाभाव [1]उल्कुषीं हिरण्यं वोपर्युपरिधा-

रयन्हविष्मतीरित्यनेन मन्त्रेण गृह्णाति ॥२५१॥

अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेण ॥२५२॥

वसतीवरीः ॥ २५२ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति पैतापुत्रीयाम् ॥ २५३ ॥

यशब्दाभिधानकाल एव ॥ २५३ ॥

आदित्या[2]भ्यये ऽहुतायामपि ॥ २५४ ॥

प्राग्वपाहोमादादित्याभ्यये अहुतायामपि गृह्णाति ॥ २५४ ॥

दक्षिणाग्निहोमान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते सं-

स्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः ॥ २५५ ॥

वसतीवरीभिर्व्यवधानादग्नीषोमीयग्रहणम् । यद्वाग्नीषोमीयकर्मैव दक्षिणाग्निहोमान्तमितरे पशवः समिष्टयजुरन्ताः । विहितानि हि तेषां समिष्टयजूंषि । त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति ।

---

१ उल्कुषीमुल्कामित्यर्थः ।

२ अभ्ययो ऽस्तसमयस्तत्रेत्यर्थः ।

पशौ च यां आवह इति वा पशाविति । अग्नीषोमीयस्य तु प्रतिषिद्धानि तत्तूपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालेभिरे इति प्रकृत्य तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूंषि न जुह्वतीत्याह । अतोऽग्नीषोमीयवर्जे पश्वन्तरे त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति । दक्षिणाग्निहोमश्चाग्नीषोमीयाविकारत्वात् सर्वपशूनामस्तमित एवेति सम्प्रदायः ॥ २५५ ॥

व्युत्क्रामतेति त्रिरुक्ते—

शालाद्वार्यमपरेणास्ते पत्न्युत्तरवेदिमपरेण यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा ॥ २५६ ॥

आस्ते इत्यनुवर्त्तते ॥ २५६ ॥

शालाद्वार्यमपरेण वसतीवरीः परिहरति ॥२५७॥

दक्षिणेन द्वारेण ॥ २५७ ॥

निहृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीद्राग्न्योः ॥ २५८ ॥

इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २५८ ॥

आहृत्य स्थाने निदधाति ॥ २५९ ॥

स्थानं च शालाद्वार्यमपरेण ॥ २५९ ॥

कलशं पत्न्यालभते ॥ २६० ॥

कलशशब्देन च तत्संस्काराद्द्रव्योपलक्षणम् ॥ २६० ॥

उत्तरेण परिक्रम्योत्तरस्यां पूर्ववत् ॥ २६१ ॥

उत्तरेणाग्नीन्परिक्रम्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति । पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति ॥ २६१ ॥

मित्रावरुणयोरिति वा ॥ २६२ ॥

विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे ॥ २६३ ॥

वसतीवरीर्निदधाति ॥ २६३ ॥

सोमं चासन्द्याम् ॥ २६४ ॥

चशब्दादाग्नीध्र एव ॥ २६४ ॥

दीक्षितश्च तत्र तां रात्रिं सोमं रक्षति ॥२६५॥

चशब्दान्निधानसमनन्तरमेव रक्षणम् ॥ २६५ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति परिवाप्यायै दोहनम् ॥२६६॥

परिवाप्यशब्देन गवामपाकृतावस्थोच्यते । या या परिवापावस्था तस्यास्तस्या दोहनमित्येकवचनम् । बह्व्यो हि ता दध्यर्थतया ॥ २६६ ॥

आवसथोन्मर्दनालङ्करणदन्तप्रक्षालनान्यध्वर्योरदीक्षितस्याध्वर्योरदीक्षितस्य ॥ २६७ ॥

आवसथो वसत्यर्थं गृहम् । उन्मर्दनं चन्दनादि । अलङ्करणं स्रक्मालादि दन्तप्रक्षालनदन्तधावनम् । ताम्बूलमित्यपरे । एतान्यध्वर्योरदीक्षितस्य देयानि । अदीक्षितग्रहणाच्च नैषाङ्गदक्षिणासंस्कारमात्रमेतदिस्य तच्चावसथस्यादानं वसातिमात्रार्थत्वात् ॥ २६७ ॥

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

नवमोऽध्यायः ।

१अपरराते ऋत्विजः प्रबोधयन्ति ॥ १ ॥

बहुवचनोपदेशाच्च यजमानेन सह केचनाप्राकृतास्तान् सम्प्रबोधयन्ति ते ऽप उपस्पृश्याग्नीध्रमुपसमायन्ति त आज्यानि गृह्णत इति श्रुतेः । आज्यग्रहणेन च परिस्तरणाद्याक्षिप्तमत्राभिधीयते ॥ १ ॥

अप उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परिस्तरणपात्र-
सꣳसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्-
सम्मार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उ-
त्पूय पश्वाज्यग्रहणम् ॥ २ ॥

शालाद्वार्यग्रहणं च श्रपणनियमार्थम् । आहवनीये मा भूदिति । पश्वाज्यग्रहणमिति । कुत एतत् । पशौ हि चोदनोपरिष्टाद्विहैव कस्मात्पशुर्न चोदितः । ब्राह्मणे ह्याश्विनान्ते विहितःआश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति तदर्थमेतदिति पश्वाज्यग्रहणमित्युक्तम् ॥ २ ॥

आज्यान्यादाय सोमं चार्थवच्चाहवनीय इ-
ध्मप्रोक्षणादि करोति ॥ ३ ॥

अर्थवद्ग्रहणेन च ग्रावद्रोणकलशादीन्युच्यन्ते । तानि हि तत्र निहितानि । आहवनीय एव यदिध्मप्रोक्षणं तदादि करोति । आहवनीयग्रहणात् । एवं च कृत्वा यदधस्तनमिध्मप्रोक्षणम् तन्न भवति । सकृत्प्रोक्षित एवेध्मः सवनीये तद्विकारे च ॥ ३ ॥

---

१ उक्तमौपवसथ्यं कर्म इदानीं सौत्यमुच्यते ।

अग्नीषोमीयवत्स्तरणम् ॥ ४ ॥

प्राप्त एवैतस्मिन् पुनर्वचनमुपसंहारार्थं प्राश्रितशब्दवत् । यथा प्राश्रितशब्दः सौत्रामण्यामुपसंहृत इति । ततश्चान्येषां पशूनां त्रिवृद्देवस्तरणं नैकवृदिति ॥ ४ ॥

आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणार्द्धसोमम-
द्रिषु सम्मुखेषु निदधाति हृदे त्वेति ॥ ५ ॥

आज्यासादनान्तत्वेपि सत्यात्मालम्भनान्ते एव सोमोपावहरणं कर्त्तव्यम् । व्यवादेशसामर्थ्यादासाद्य हवींषिसम्मृशतीति । निपाताच्चार्द्धशब्दस्य समविभक्तस्यार्द्धं द्रष्टव्यम् । अद्रीणां च समुखतासहकारिणां पठ्यते स्थवीयांऽस्याऽभ्यन्तराणि तानि मुखानीति ॥ ५ ॥

विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठते ॥ ६ ॥

विसर्गस्यालम्भपूर्वकत्वाद्याजमानमुपस्थानम् । आलम्भस्य याजमानत्वात् ॥ ६ ॥

एतेनाहरणꣳ सोमार्थस्याभिषवे ॥ ७ ॥

एतेनेतीषान्तरालमभिधीयते । तेनाहरणं सोमार्थस्याभिषवे वर्त्तमाने ॥ ७ ॥

नोद्धरणं ततो बहिर्द्धाभावात् ॥ ८ ॥

तेनोद्धरणं न कर्त्तव्यम । बहिर्द्धा मा भूदिति ॥ ८ ॥

अभिषुतस्य चानवहरणं कृतत्वात् ॥ ९ ॥

अभिषुतस्य सतः शुष्काभिषवे तेन मार्गेणावहरणं[१] न कर्त्तव्यम् । कृतत्वात्संस्कारस्य ॥ ९ ॥

प्राग्वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं

---

१ अवहरणमधिषवणे प्रक्षेप इत्यर्थः ।

देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीति समिध-
मादधत् ॥ १० ॥

वयसां वाचः प्रवदनात्पूर्वं प्रातरनुवाकस्योपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहीति समिधमादधत् ॥ १० ॥

देवेभ्य इत्येके ॥ ११ ॥

प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति ॥ ११ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति ॥ १२ ॥

चशब्दादनन्तरम् ॥ १२ ॥

प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः ॥ १३ ॥

जाग्रद्वै वाध्वर्युरुपासीतेति वचनात् ॥ १३ ॥

स्वप्याद्वा ॥ १४ ॥

तस्मादु काममेव स्वप्यादिति श्रुतेः । वचनाद्विकल्पः ॥१४॥

अग्नीदैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति हरि-
भ्यां धानाः पूष्णे करम्भं सरस्वत्यै दधि
मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम् ॥ १५ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाशो हर्योर्धानाः पूष्णः करम्भः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या इति वचनात् ॥ १५ ॥

इन्द्राय वा हरिपषसस्वतिमित्रावरुणवते धा-
नादीनि यथासंख्यम् ॥ १६ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । इन्द्राय चैतद्गुणविशिष्टाय धानादीनि

भवन्ति। कुत एतत्। सर्वं ऐन्द्रा भवन्तीति वचनात्। यत्तु हर्योर्धाना इति, तद्गुणेन देवताभिधानं लक्षणया। यथास्विष्टकृते समवद्यती-ति। एवं च प्रैषवचनम् इन्द्रो हरिवान् धाना अत्तु पूषण्वान् कर-म्भं सरस्वतीवान्दधि मित्रावरुणवान्पयस्यामिति। तस्मादिन्द्राय हरिवदादिविशिष्टाय धानादीनि॥ १६॥

उन्नेतुः पात्रयोजनम्॥ १७॥

वचनाद्भवति॥ १७॥

खरोत्तरपूर्वार्द्ध उपांश्वन्तर्यामयोः॥ १८॥

पात्रयोजनम्॥ १८॥

तयोश्च—

दक्षिणमुपांशोः॥ १९॥

पात्रं भवति॥ १९॥

तदपरेण द्विदेवत्यानि प्रत्यञ्चि॥ २०॥

रीत्या॥ २०॥

तेषां च—

रास्नावमैन्द्रवायवम्॥ २१॥

रास्ना च मेखलोच्यते॥ २१॥

अजकावं मैत्रावरुणम्॥ २२॥

अजकावशब्देन अजागलस्तनावुच्येते। अजागलस्तनाविव स्त-नौ यस्य तत् आजकावम्। संज्ञेत्यपरे। गाण्डयजगात्संज्ञाया-मिति॥ २२॥

औष्ठमाश्विनम्॥ २३॥

ओष्ठवदित्यर्थः॥ २३॥

दक्षिणपूर्वार्द्धे शुक्रामन्थिनोः॥ २४॥

तयोः—

दक्षिणः शुक्रस्याग्रयणस्थाली मध्ये ॥ २५ ॥

मरस्य ॥ २५ ॥

तस्याश्च—

दक्षिणोक्थ्यस्थाली सपात्रा ॥ २६ ॥

तथादित्यस्थाल्युत्तरा ॥ २७ ॥

सपात्रा ॥ २७ ॥

तस्या एव—

ऋतुपात्रे पूर्वे स्रुक्पुष्कराकृती उभयतो मुखे काष्मर्यमये आश्वत्थे वा ॥ २८ ॥

आग्रयणस्थाल्याः पूर्वे २८ ॥

ऊर्ध्वानीतराणि प्रादेशमात्राणि मध्यसङ्गृहीतानि ॥ २९ ॥

आग्रयणादपरां १परिप्लवां स्रुक्पुष्करामधोधोक्षं प्रत्यञ्चं द्रोणकलशमत्युह्यो पर्युपर्यक्षं पवित्रमस्मिन्करोति ॥ ३० ॥

अधोधोक्षमित्यक्षस्याधस्तात् उपर्युपर्यक्षमित्युपरिष्टादक्षस्य नीत्वा पवित्रमस्मिन्करोति ॥ ३० ॥

शुक्लं जीर्णानाम् ॥ ३१ ॥

१ परि समन्तात्प्लवते गच्छतीति परिप्लवा, चञ्चला नया च द्रोणकलशाद्ग्रहणं क्रियते । अथवा परिप्लवेत्यस्या यौगिकी सञ्ज्ञा संव्यवहारार्था, एषा च द्रोणकलशमध्ये निहिता सती लघुत्वात्परिप्लवत इति याज्ञिकदेवः ।

शुक्लं जीवोर्णानामित्यनैडिकीनामूर्णानाम् ॥ ३१ ॥

उभयतो दशं परिप्लवायाम् ॥ ३२ ॥

पवित्रं करोति । अन्यतरतो दशं द्रोणकलशे ॥ ३२ ॥

पूर्वेणोपस्तम्भनमुत्तरं ध्रुवस्थालीमनन्तर्हिते ॥३३॥

उत्तरस्यानस उपस्तम्भनस्य पुरस्तात् अनन्तर्हिते ध्रुवस्थालीं स्थापयति । तां हि प्रकृत्य श्रूयते अथैतं व्युह्य न तृणं च नान्तर्धायंति ॥ ३३ ॥

धुरि प्रचरणीम् ॥ ३४ ॥

धूःशब्दश्च शम्यान्तरालवाचक इत्युक्तम् । तत्र प्रचरणीं स्थापयति ॥ ३४ ॥

पूर्वेणाक्षमुपरि पूतभृतम् ॥ ३५ ॥

उत्तरस्यैवानसोऽक्षस्य पुरस्तादुपरि पूतभृतं करोति ॥३५॥

तस्यैव—

परेणाधवनीयम् ॥ ३६ ॥

प्रागक्षाद्दशचमसान्त्सवृन्तानधः प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्यापञ्चदशभ्यो भूदुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति ॥ ३७ ॥

अभूदुषा रुशत्पशुरित्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये होत्रोच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । स चायं कालार्थः संयोगः । कर्तृभेदात् पृथगर्थत्वाच्च । नाङ्गाङ्गिलक्षण इति ॥ ३७ ॥

अपरं गृहीत्वोदङ्गच्छन्नाहाप इष्य होतरिति॥३८॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वोदङ्प्रयन्नाह्वाप इष्य हो-तरिति श्रुतेः ॥ ३८ ॥

प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीध्रात्वाले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति ॥ ३९ ॥

अर्थभेदाच्चत्वारः प्रैषाः । प्रयोजनं सावसानमुच्चारणम् । चशब्दाद्गच्छेत्व ॥ ३९ ॥

अपो गत्वा देवीराप इत्युप्सु जुहोति ॥ ४० ॥

चतुर्गृहीतम् ॥ ४० ॥

कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहति ॥४१॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैतामाहुतिमपप्लावयति कार्षिरसीति वचनात् ॥ ४१ ॥

समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति ॥ ४२ ॥

मैत्रावरुणचमसेनापः ॥ ४

एकधनांश्चोन्नयन्ति ॥ ४३ ॥

बहुवचनोपदेशात् एकधनिन एव क्रियापदस्य स्वशब्दाभिधानाच्चशब्दो मन्त्रानुकर्षणार्थः ॥ ४३ ॥

पान्नेजनांश्च पत्न्यो द्वौ द्वौ ॥ ४४ ॥

चशब्दादुन्नयन्ति । तथा च मन्त्रस्याप्रवृत्तिः । पत्नीशब्दे च बहुवचनमुच्चारणार्थम् । बहुत्वस्यैकान्ततोऽभावात् ॥ ४४ ॥

प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं

वसतीवरीश्च सꣳस्पर्शयति समाप इति ॥ ४५ ॥

मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीश्च संलगयति समाप इत्यनेन मन्त्रेण । प्रत्येतव्यत्वाच्यम । अर्थप्राप्तत्वा दुच्यते च । तत् किमर्थं सर्वेष्वागतेषु नाध्वयांवेवेति ॥ ४५ ॥

इतरे तस्मिन्व्यानयन्त्येके मैत्रावरुणचमसे प्रथमम् ॥ ४६ ॥

संस्पर्शे व्यानयनयोर्विकल्पो मन्त्रस्तु प्रवर्त्तत एव ॥ ४६ ॥

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्याः ॥ ४७ ॥

ताः संज्ञा संव्यवहारार्थः । निग्राभ्यासु वाचयति निग्राभ्यास्थासिश्चतीति चैवमर्थाः ॥ ४७ ॥

होता पृष्टः प्रत्याहोतेव नंनमुरिति ॥ ४८ ॥

अवेरपोध्वर्यो इत्येवं होता पृष्टोध्वर्युः प्रत्याहोतेव नंनमुरिति ॥ ४८ ॥

प्रचरणीसꣳस्रवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति ॥ ४९ ॥

प्रचरणीसꣳस्रवमग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ जुहोति यमग्न इति । तदभावे चतुर्गृहीतम् । यद्य नालꣳहोमाय स्यादपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोतीति ॥ ४९ ॥

उकृथ्ये प्रथमं परिधिमालभते ॥ ५० ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५० ॥

प्रविशत्येवान्यत्र ५१ ॥

एवकारकरणादमन्त्रकं प्रवेशनम् । षोडशिन्यतिरात्रे चातावेव हि प्रकृत्योच्यते समुच्चैव तूष्णीमेत्य प्रपद्येतेति ॥ ५१ ॥

रराट्यालम्भनं वा षोडशिनि ॥ ५२ ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५२ ॥

छदिरतिरात्रे ॥ ५३ ॥

मन्त्रेण आलभ्यते । वाशब्दो विकल्पार्थः । षोडश्यतिरात्रयोः तूष्णीं वा प्रविशति रराट्यां छदिषी वा मन्त्रेणालभत इति ॥५३॥

अतीत्यदक्षिणेन होतारं मैत्रावरुणचमसमाधवनीयेवनयति वसतीवरितृतीयं चाग्निः प्रातः सवने पात्वस्मान्वैश्वानरो महीनां विश्वशम्भूः स नः पावको द्रविणं दधात्वायुष्मन्तः सहभक्षाः स्यामेति ॥ ५४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५४ ॥

तावच्चैकधनानाम् ॥ ५५ ॥

अवनीयते । अयुगपदवनयनम् अशक्यत्वात् । भेदेनेत्यपरे ॥ ५५ ॥

एकधनस्थान उभयशेषन्निधायाधिषवणे पर्युपविशन्ति ॥ ५६ ॥

वसतीवरीशेषमेकधनशेषं च एकधनस्थाने निधाय अधिषवणफलकयोः समन्तादुपविशन्ति ॥ ५६ ॥

उत्तरतोध्वर्युयजमानौ ॥ ५७ ॥

तयोश्च—

पूर्वोऽध्वर्युरपरेण परीत्येतरे त्रयः ॥ ५८ ॥

अध्वर्युपुरुषा हविर्धानापरान्त उपविष्टानामुन्नातृणामध्यपरेण प्रतिप्रस्थातुः प्रतिहर्त्तारमन्तरेण । उक्तो ह्यन्तर्बहिर्भाव ऋत्विजां च यथापूर्वमिति ॥ ५८ ॥

देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्राग्घिङ्कारात् ॥ ५९ ॥

स उपांशुसवनः ॥ ६० ॥

तस्य उपांशुसवन इति वैदिकी संज्ञा संव्यवहारार्था, तमुपांशुसवनेन मेक्ष्यतीत्येवमाद्यर्था ॥ ६० ॥

निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्राभ्यास्थेति ॥ ६१ ॥

निग्राभ्यास्वित्यधिकरणासम्भवादालम्भसप्तमीयम ॥ ६१ ॥

उपांशु सवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥ ६२ ॥

मिमीते प्रक्षिपति ॥ ६२ ॥

यत्त इति मितालम्भनम् ॥ ६३ ॥

यत्त इत्यनेन मन्त्रेण मितस्य सोमस्यालम्भनं करोति । अयं मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ ६३ ॥

प्रतिप्रस्थातांशून्षडादत्तेऽङ्गुल्यन्तरेषु द्वौ द्वौ कुरुते ॥ ६४ ॥

मितात् सोमात् । स चायमुपदेशो ग्रहणार्थः ॥ ६४ ॥

श्वात्रास्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्याः ॥ ६५ ॥

मिते सोमे ॥ ६५ ॥

प्रहरिष्यन्द्वेष्यं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि न तुभ्यꣳ सोमेति ॥ ६६ ॥

अथ प्रहरिष्यन्यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि न तुभ्यमिति वचनात् ॥ ६६ ॥

अभावे तृणम् ॥ ६७ ॥

मनसाध्यायेत्। यद्यु न द्विष्यादपि तृणमेव मनसा ध्यायेदिति वचनात् । स चायं पदार्थः क्रत्वर्थः तृणाभिध्यानविधानात् ॥६७॥

मा भेरिति प्रहरति ॥ ६८ ॥

अनेन मन्त्रेण प्रहरति सोमे ॥ ६८ ॥

एवं त्रिरभिषुणात्यासेचं निग्राभ्याः ॥ ६९ ॥

एवमभिषवं त्रिःकृत्वः करोत्यासिच्यासिच्य निग्राभ्याः ॥६९॥

अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः ॥ ७० ॥

प्रहारसंख्येयम् ॥ ७० ॥

सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्याष्टवर्गा ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ७१ ॥

गुणफलसम्बन्धोयम् ॥ ७१ ॥

प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेल्पानꣳशूनवधाय प्रागपागिति ॥ ७२ ॥

प्रतिप्रहारप्रवर्गं होतृचमसेल्पानꣳशूनवधाय प्रागपागिति निग्राभं वाचयति ॥ ७२

अद्रिणा चतुर्थम् ॥ ७३ ॥

अद्रिणा होतृचमसे प्रक्षिप्ते न चतुर्थं वाचनम् ॥ ७३ ॥

तूष्णीं वा ॥ ७४ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । तथा चाद्रिप्रक्षेपमात्रं भवति ॥ ७४ ॥

उपाꣳशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति ॥ ७५ ॥

चशब्दात्प्रतिवर्गम् ॥ ७५ ॥

प्रतिप्रस्थातोपगृह्णाति पात्रम् ॥ ७६ ॥

प्रतिप्रस्थातोपाꣳशु पात्रं गृह्णाति ॥ ७६ ॥

गृह्यमाणे—

आत्तानां च द्वौ द्वावन्तर्दधाति ग्रहणभेदात् ॥ ७७ ॥

आत्तानामꣳशूनां चशब्दात्प्रतिप्रस्थाताङ्गुल्यन्तरेषु द्वौ द्वावन्तर्दधाति गृह्यमाणे ग्रहे द्वौ द्वाविति । कुत एतत् । भिन्नानि हि त्रीणि ग्रहणानि । षडंशवः । अतो द्वौ द्वावित्युक्तम् ॥ ७७ ॥

किं च—

मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ ७८ ॥

अꣳशुभ्यां गभस्तिपूत इति ॥ ७८ ॥

षड्वा श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ७९ ॥

षडपि वान्तर्दधाति । षड्भिः पावयतीति श्रुतिसामर्थ्यात् । एवं श्रुतिः समर्था सङ्गतार्था भवति । एवं च पक्षद्वयोपन्यासेऽपि पूर्व एव पक्षः सम्प्रदाये अङ्गीकृतः । उक्तहेतुत्वात् । षड्भिः पावयतीत्यत्र कथम् । ऽवयवे ग्रहणे द्वाभ्यां द्वाभ्यामन्तर्धाय मानाभ्यां षड्भिः पूत एव भवति ॥ ७९ ॥

यत्त इत्यात्तान्त्सोमे निदधाति ॥ ८० ॥

यत्त इत्यनेन मन्त्रेणात्तानंशूंल्लुतासोमे निदधाति ॥ ८० ॥

परिमृज्यासादनमुपांश्वन्तर्यामयोः ॥ ८१ ॥

ग्रहेषु यत्परिमृज्य सादनमुक्तम तदिह प्रतिषिध्यते ॥ ८१ ॥

अभिचरन्त्सादयेदविसृजन्नमुष्य त्वा प्राणं सादयामीत्युदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ८२ ॥

अभिचरन्त्सादयत्यविमुञ्चन्नमुष्य त्वा प्राणं सादयामीत्यनेन मन्त्रेण । अमुष्येति चाभिचर्यमाणस्य षष्ठ्यन्तेन नामादेशः ॥ ८२ ॥

पाणिना चापिदध्यात्यमुष्य त्वा प्राणमपि दधामीत्युदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ८३ ॥

चशब्दादभिचरन्नेव ॥ ८३ ॥

स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणम् ॥ ८४ ॥

हविर्धानात् ॥ ८४ ॥

अन्वारभेतेन्यस्मै प्रदाय होतृचमसम् ॥ ८५ ॥

यजमानोऽध्वर्युम् ॥ ८५ ॥

वरं वृत्वा ददाति च ॥ ८६ ॥

वरवरणं च यज्ञसमाप्तिप्रार्थनम । यद्यपि च श्रूयते तस्मा एवं वरं समर्द्धयन्ति क्षिप्रेन इमं ग्रहं जुहुवादिति । तथापि यागपरिसमाप्तिरेवास्मिन्ग्रहे आशंसितेति । उत्तमप्रयाजवत् । एवं श्रूयते प्रातः सवन एव सर्वं यज्ञं समस्थापयन्निति । ददाति चवरम ॥ ८६ ॥

स्वां कृत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टि ॥ ८७ ॥

स्वां कृत इति हुत्वा गृहं तत्पात्रमूर्ध्वमुन्मार्ष्टि ॥ ८७ ॥

प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्रागुपमार्ष्टि

देवेभ्यस्त्वेति ॥ ८८ ॥

उत्तानग्रहणाबाधः परिधि भवति ॥ ८८ ॥

वासउरोबाहुषु श्लिष्टमꣳशुमभिचरन् जुहुयाद्देवाꣳशविति ॥ ८९ ॥

आग्रयणस्थाल्याꣳ शेषैकदेशमासिच्याꣳशुं प्रास्यति तृतीयसवनाय ॥ ९० ॥

उपाꣳशुपात्रशेषश्चासावेकदेशश्चेति शेषैकदेश इति सम्प्रदायः। उपाꣳश्वंतर्यामयोः शाखान्तरे शेषभक्षप्रतिषेधात् ॥ ९० ॥

प्राणाय त्वेति पात्रसादनम् ॥ ९१ ॥

प्राणाय त्वेत्युपाꣳशुपात्रासादनम्। सादयामीत्यध्याहारः ॥९१॥

उपाꣳशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति साꣳस्पृष्टम् ॥ ९२ ॥

उदञ्चमुदङ्मुखम्। मुखं चास्य येनाभिषव कृतः। उपाꣳशुपात्रसꣳस्पृष्टं सादयति व्यानाय त्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९२ ॥

उपाꣳश्वभिषवोऽभिहितः। इदानीं महाभिषवविशेषव्याचिख्यासयेदमुच्यते—

उपविष्टयोरभिषुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यात् ॥ ९३ ॥

उपाꣳश्वभिषवे ह्येकोऽभिषोता अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोतीत्येकवचननिर्देशात्। इह चत्वारोऽभिषुण्वन्ति। कुत एतत्। अभिषवणी पर्युपविशन्तीति। एतद्वचनं समर्थं सङ्गतार्थं भवति। परि समन्तादुपविशन्ति पर्युपविशन्तीति ॥ ९३ ॥

आप्यायनान्तोऽभिषवस्त्रिपर्यायः ॥ ९४ ॥

पर्यायप्रयान्ते आप्यायनं भवति ॥ ९४ ॥

मत्या ॥ ९५ ॥

तत्रामतिरुक्ता इहमत्या प्रहरणम् । मतिशब्दश्चेच्छा वाची । यावता रसप्रच्युतिर्भवति ॥ ९५ ॥

पर्यायादिषु निग्राभ्यासेचनम् ॥ ९६ ॥

रसप्रच्युत्यर्थं क्रियते ॥ ९६ ॥

प्रथमे वा प्रभूत्वात् ॥ ९७ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । प्रभवति हि प्रथमपर्याये सिक्तमुदकं रसप्रच्युत्यै । उपांश्वभिषवे तु प्रतिपर्यायमासेको युक्तः, प्रतिपर्यायमेव हि तत्र ग्रहणमिति । इह पुनर्न तथा ॥ ९७ ॥

निग्राभान्ते सरसानꣳशून्त्सम्भरण्याधवनीये-

वधायावधूयाहरति ॥ ९८ ॥

निग्राभावाचनान्ते सम्भरण्या सरसनाꣳशूनाधायाधवनीये वधायाधूयाहरति ॥ ९८ ॥

एवं द्विरपरम् ॥ ९९ ॥

एवमेवद्विरपरमभिषवकर्म कर्त्तव्यम् ॥ ९९ ॥

पूर्वत्रन्निग्राभ्याः ॥ १०० ॥

निग्राभान्त उक्तेऽपि पुनर्निग्राभ्यां वचनमद्रिणा चतुर्थप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १०० ॥

इदानीं लाघवायाभिषवयोरुभयोरर्थैक्यप्रतिपादनायेदमाह—

पूर्वे वोपांꣳशुं गृहीत्वा गृहीत्वाप्यायनसम्भरणे

कृतत्वात् ॥ १०१ ॥

पूर्वाभिहित एवोपांश्वभिषवः । उपांश्वभिषवे उपांशुं गृही-

त्वा गृहीत्वाप्यायनसम्भरणे क्रियेते । न हि तत्र ते कृते इति । एवं चाभिषवयोर्युगपदनुष्ठाने लाघवमिति ॥ १०१ ॥

धर्ममात्रं पर्युपवेशनम् ॥ १०२ ॥

नन्वेवं सति पर्युपवेशनमसमर्थं, सोमक्रयणीपदपर्युपवेशनवद्धर्ममात्रमित्यदोषः ॥ १०२ ॥

अभिषवद्विपर्यासो वाभिमृष्टादंशूनपकृष्य निग्राभ्याश्चानुपूर्व्ययोगादनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात् ॥ १०३ ॥

अभिषवद्वित्वं वा भवति । द्वित्वे च सति विपर्यासोऽभिषवयोः । कुत एतत् । आनुपूर्व्ययोगात् । आनुपूर्व्येण हि क्रमेण ह्याचप्याम्नातौ । अध्वरान्त्ये हि ब्राह्मणे महाभिषवो ग्रहाद्यनुपांश्वभिषव इति । मन्त्राणामप्येवमेवानुपूर्व्ययोगो भवति । उत्तरो ह्युपांशुग्रहणमन्त्रपाठः । अत एव चाभिमृष्टादंश्वपकर्षो निग्राभ्यायां च कर्त्तव्यः । न ह्यन्यथा द्वित्वानुपूर्व्ये सम्भवतः । अपि चानात्तरसे सोमे सोमाभिमानो भवति । सोमबुद्धिर्भवति तस्मादंश्वपकर्षः । अथवाभिमानसामर्थ्यादिति । मीङ् हिंसायाम् । अनात्तरसे सोमे हिंसा क्रियमाणा समर्था भवति । उपांशुग्रहणोत्तरकाले हि हिंसा क्रियमाणा असमर्थिका ॥ १०३ ॥

ऋजीषभावाच्च ॥ १०४ ॥

प्रत्युत द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति । तस्मादंश्वपकर्षः । अतो भिषवद्वित्वम् । द्वित्वे च विपर्यास इति ॥ १०४ ॥

प्रोह्य द्रोणकलशमृजीषमुखेष्वद्रिषु निदधत्युद्गातारः ॥ १०५ ॥

प्रपूर्वस्य वहेः कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपं प्रोह्येति । अधिषवणफलकप्रदेशमुह्येत्यर्थः । ऋजीषमुखेष्वद्रिषु निदधत्युद्गातारः ॥१०५॥

पवित्रं च वितन्वन्त्युदक् ॥ १०६ ॥

पवित्रमन्यतरतो दशामुदगग्रं अवाङ्नाभि वितनुयुः । एवमेव हि छान्दोग्ये श्रूयत इति ॥ १०६ ॥

स्वयं वाकुर्वत्सु ॥ १०७ ॥

स्वयमध्वर्युः करोत्यकुर्वत्सून्नातृषु ॥ १०७ ॥

आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पविते यजमानः ॥ १०८ ॥

आसिञ्चति ॥ १०८ ॥

ततो ग्रहणमाध्रुवान्माध्यन्दिने च पञ्च प्रथमान् ॥ १०९ ॥

तत एव धाराया गृह्णाति ॥ १०९ ॥

शुक्रो द्रोणकलशे ॥ ११० ॥

द्रोणकलशे यः सोम आपतति तस्य शुक्र इतीयं संज्ञा संव्यवहारार्था ॥ ११० ॥

ततोऽन्येऽनादेशे ॥ १११ ॥

ततः शुक्रादन्ये ग्रहा गृह्यन्ते । येषां योनिर्नोद्दिष्टा ॥ १११ ॥

सावित्रपात्नीवतहारियोजनोपक्षीणानाग्रयणात् ॥ ११२ ॥

उपक्षीणांश्च गृह्णाति ॥ ११२ ॥

पूतभृतश्चमसान् ॥ ११३ ॥

गृह्णाति ॥ ११३ ॥

तृतीयसवने वैश्वदेवम् ॥ ११४ ॥

पूतभृत एव। अन्याभावाद्वाच्यमिति चेत्। स्यान्न्यायोपप्रदर्शनार्थत्वात् ॥ ११४ ॥

अनादिष्टांश्चेदोन्नयनश्रुतेः ॥ ११५ ॥

अनादिष्टयोर्नीभ्य पूतभृत एव गृह्णाति । अतो हि देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृदिति श्रुतेः ॥ ११५ ॥

दशापवित्रेण परिमृज्य परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनम् ॥ ११६ ॥

दशापवित्रमुभयतो दशं तेन परिमृज्य परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनम् ॥ ११६ ॥

नायोनिकेषु ॥ ११७ ॥

येषां ग्रहाणां सन्निधौ योनिर्न पठ्यते तत्र योन्यासादनं न भवति। कुत एतत् । समाम्नायाभावात् ॥ ११७ ॥

सर्वेष्विति वात्स्यो विशेषोपदेशात् ॥ ११८ ॥

वात्स्य आचार्यः सर्वेष्वेव योन्यासादनं मेने । अविशेषेण हि ग्रहमात्रमुद्दिश्य योन्यासाद्यत इति पठ्यते ॥ ११८ ॥

किं च—

सावित्रर्तुग्रहप्रतिषेधाच्च ॥ ११९ ॥

सावित्रर्तुग्रहेषु च प्रतिषेधो दृश्यते । तत्र सादयत्यसन्नो ह्येष सवितेति । ऋतुग्रहेषु च न सादयति तस्मादयमसन्नः संवत्सरः परिप्लवते तत्र योन्यासादनस्य सर्वग्रहविषयत्व उपपद्यते ॥११९॥

प्रतिवषट्कारं हुत्वा वषट्कर्तुर्भक्षहरणम् ॥ १२० ॥

यत्रानुवषट्कारोऽस्ति तत्र प्रतिवषट्कारं होमः । हुत्वा च वषट्कर्त्रे भक्षणम् । वषट्कर्तुर्भक्षमवनयेदिति शाखान्तरात् । स्वश्रुतावपि वषट्कर्तुर्भक्ष इति ॥ १२० ॥

यथास्वं चमसान् ॥ १२१ ॥

भक्षहरणं भवति समाख्यानात् ॥ १२१ ॥

यत्रैकपात्रे वषट्कारनिमित्तः समाख्यानिमित्तश्च भक्षस्तत्र कस्य पूर्वं भक्ष इत्यनियमे प्राप्त आह—

वषट्कर्तुर्वा पूर्वं श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ १२२ ॥

वषट्कर्त्रैव पूर्वो भक्षयेत् । श्रुतिप्रपादितो ह्यसौ । इतरस्तु समाख्यानात्कल्प्यते ॥ १२२ ॥

उन्नतोन्नयति समाख्यानात् ॥ १२३ ॥

उदितेन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति ॥१२४॥

रात्रिं सन्तमन्तर्यामं तमुदिते जुहोतीति श्रुतेः ॥१२४॥

उपांशुवदनाम्नातवरशेषासेचनवर्जम् ॥१२५ ॥

उपांशुवत्क्रिया । क्रियास्तु विशेषः । अनाम्नातो यो मन्त्रः वरवरणप्रदानेशेषासेचनं च न भवति । सर्वंहुतः क्रियते । भक्षस्य शाखान्तरे प्रतिषेधात् । अनाम्नातश्च मन्त्रः । स्वाहाकार उर्वन्तरिक्षमन्वेमीति च ॥ १२५ ॥

अपमार्ष्टयेत ॥ १२६ ॥

नोन्मार्ष्टि ॥ १२६ ॥

प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यक् ॥ १२७ ॥

प्रथमे च परिधौ न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगुपमार्ष्टि ॥ १२७ ॥

उपांशुसवनसंस्पृष्टस्योदानाय त्वेति

पात्रासादनम् ॥ १२८ ॥

उपांशुसवनपात्रसंस्पृष्टस्य पात्रस्योद्गानायत्वेनत्यनेन मन्त्रेणासादनम् ॥ १२८ ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति ॥ १२९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२९ ॥

अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इति ॥ १३० ॥

गृह्णाति ॥ १३० ॥

मैत्रावरुणमयं वामिति ॥ १३१ ॥

पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमिति ॥ १३२ ॥

एनं ग्रहं कुशावन्तर्धाय पयसा श्रीणाति राया वयमित्यनेन मन्त्रेण। तं च पयसा श्रीणातीति द्वितीया। तन्निर्देशात् प्रधानभूतो ग्रहः। गुणविभक्तिनिर्देशात् पयसो गुणभूतता। अतो ग्रहसंस्कारत्वादप्रक्षेयं पयः। अतश्च प्रक्षेयधर्मा न प्रवर्त्तन्ते ॥ १३२ ॥

एवं सर्वत्र श्रयणेषु ॥ १३३ ॥

कुशान्तर्धानम् ॥ १३३ ॥

शुक्रं बैल्वेन वा तं प्रत्नथेति ॥ १३४ ॥

शुक्रं गृह्णाति बैल्वेन वा पात्रेण वैकङ्कतेन वा तं प्रत्नथेति ॥ १३४ ॥

अयं वेन इत्येके ॥ १३५ ॥

मन्थिनमयं वेन इति ॥ १३६ ॥

सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति ॥ १३७ ॥

एनं मन्थिनम् ॥ १३७ ॥

आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति ॥ १३८ ॥

आग्रयणं गृह्णाति धाराद्वयात् ये देवास इति मन्त्रेण । सा-चैका धाराऽध्वर्युकर्तृकी अपरा याजमानेति[1] ॥ १३८ ॥

दशापवित्रेणाग्रयणमुपगृह्य त्रिर्हिंकृत्य सोमः पवत इति सकृच्छेषम् ॥ १३९ ॥

दशापवित्रेणाग्रयणं गृहीत्वा त्रिर्हिं कृत्य सोमः पवत इति च त्रिरुक्त्वा मन्त्रशेषं सकृदाह । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ १३९ ॥

प्रथमस्थानेन प्राग्देवतादेशात् ॥ १४० ॥

देवतादेशात्पूर्वं प्रथमस्थानं यजुषः उपांशुत्वापवादोऽयम् ॥१४०॥

प्रातः सवने चोच्चैःकर्माणि ॥ १४१ ॥

उच्चैः कर्माणि यान्यैष्टिकपाशुकानि । च शब्दात्तेषामपि प्रथमं स्थानम् ॥ १४१ ॥

मध्यमेन माध्यन्दिने ॥ १४२ ॥

माध्यन्दिने यानि नीचैर्यानि चोच्चैस्तेषां मध्यमस्थानम् ॥१४२॥

उत्तमेन तृतीयसवने ॥ १४३ ॥

यानि नीचैरिति ॥ १४३ ॥

उक्थ्यमुपयामगृहीत इति ॥ १४४ ॥

उक्थ्यं गृह्णाति उपयामगृहीत इति । तच्चैतत्प्रकल्पन-

---

१ अन्ये त्वाहुः आग्रयणस्थाल्यां य उपांशुग्रहशेषस्तं पात्रान्तरे कृत्वा पृथगासेचनं तस्य कार्यम्, सा चैका धारा । द्वितीया तु प्राकृत्येव यजमानो यामासिञ्चति, तदपि समूलम् इति देवभाष्ये ।

मात्रम् । अतो वाग्यमप्रदक्षिणावर्त्तने अत्र न भवतः । उक्थ्यविग्रहणेषु भविष्यतः ॥ १४४ ॥

ध्रुवं मूर्धानं दिव इति ॥ १४५ ॥

गृह्णाति ॥ १४५ ॥

आहोमादस्य सुन्वन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १४६ ॥

एतस्य होमात्र सर्पेत्र प्रस्रावयेतेति ॥ १४६ ॥

वैश्वानरं च जानन् ॥ १४७ ॥

गृह्णाति । जानच्छब्दो विकल्पार्थः । ज्ञानार्थं एवेत्यपरं । स यदि तं चरकेभ्यो वाचयतीवानुब्रुवतेति वचनात् ॥ १४७ ॥

पूर्णान् स्थालीग्रहानर्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वा सर्वमासिञ्चति सुन्वन् ॥ १४८ ॥

पूर्णान् स्थालीग्रहान् कृत्वा सम्पातसोमेनार्धपूर्णं च द्रोणकलशं कृत्वा सर्वं होतृचमसमासिञ्चति यजमानः ॥ १४८ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोतुद्गातृप्रतिहर्तृसुन्वन्तः समन्वारब्धा निष्क्रामन्ति ॥ १४९ ॥

अध्वर्य्वादयः समन्वारब्धा निष्कामन्ति हविर्धानात् । उत्तर उत्तरः पूर्वमन्वारभते । समासोक्तानां क्रमाभावात् ॥ १४९ ॥

अध्वर्युः प्रथमो यथासंख्यमितरे ॥ १५० ॥

इत्युक्तम् ॥ १५० ॥

हुत्वा वा समन्वारभेरन् ॥ १५१ ॥

विप्रुड्ढोमोत्तरकालं वा समन्वारभन्ते । आदौ वेति विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १५१ ॥

यस्त इति विप्रुषा्ँ होमं जुहोति ॥ १५२ ॥

अध्वर्य्वादयः । विप्रुड्ढोम इति संज्ञा ॥ १५२ ॥

अध्वर्युर्वा जुहोति ॥ १५३ ॥

जुहोति सर्वे वेति विकल्पः ॥ १५३ ॥

वेदितृणे अध्वर्युरादत्ते प्रह्वा उदञ्चो गच्छन्ति ॥ १५४ ॥

नीचैर्व्यवस्थिता उदञ्चो गच्छन्ति ॥ १५४ ॥

अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामिति ॥ १५५ ॥

उद्गातृणां पुरस्तादितरत्तूष्णीम् ॥ १५६ ॥

प्रास्यति ॥ १५६ ॥

जपत्सु सोमः पवत इति पवमानोपाकरणं प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् ॥ १५७ ॥

जपत्सूद्गातृषु पवमानमुपाकरोति सोमः पवत इत्यनेन मन्त्रेण प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् । पवमानमिति च स्तोत्रसंज्ञा ॥ १५७ ॥

सर्वेषु ॥ १५८ ॥

पवमानेष्वेवमुपाकरोति । अतिदेशात्तत्प्राप्तेरवाच्यतेति चेत् । अतिदेशो हि भवति माध्यन्दिने समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोति । आग्नीद्राग्नीनिति प्रैषात् । तथा तृतीयसवने समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोति माध्यन्दिनवदिति । सत्यमेवम् ॥ १५८ ॥

अतृणो वा कुशमुष्टिं वा ॥ १५९ ॥

प्रयच्छन्नुपाकरोतीति । अनयोरप्युत्तरत्र प्राप्तिर्मा भूदिति सर्वे-

ष्वित्युक्तम् अतृणो वा कुशमुष्टिं वा प्रयच्छन् बहिष्पवमान एवोपाकरोति ॥ १५९ ॥

प्रत्यङ्मुखा उपविशतः पुरस्ताद्दक्षिणो यजमानः ॥ १६० ॥

प्रत्यङ्मुखा उपविशतोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ द्वित्वोपदेशात् । पुरस्तादुद्गातॄणां तयोश्च दक्षिणो यजमान उपविशति ॥ १६० ॥

स्तूयमान उन्नेताधवनीयं पवित्रमन्तर्धाय पूतभृत्यासिञ्चति ॥ १६१ ॥

स्तूयमाने बहिष्पवमाने उन्नेता पवित्रमन्तर्धायाधवनीयस्थं सोमं पूतभृत्यासिञ्चति ॥ १६१ ॥

स्तोत्रान्ते प्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशाँ३ अलङ्कुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति ॥ १६२ ॥

विहरणस्तरणालङ्करणेषु अग्नीदुपदेशात् । पश्वानयने तु प्रतिप्रस्थाता । अयं च प्रैषः सवनीयपश्वर्थत्वात् सवनीयविकारेष्वपि प्रवर्त्तते । अत्र पाशुकानां पदार्थानां अवटहोमान्ते चषालेक्षणान्ते वा प्रैषदानम् । सवनीयविकारेष्वप्ययमेवावसरः । तेन क्रतुपश्वादावेकयूपावटहोमान्ते चषालेक्षणान्ते वा भवति । अनेकयूपे त्ववटहोमान्त एव । न हि चषालेक्षणान्ते सर्वयूपानामवस्थानम् । द्वौ वा दक्षिणोत्तराणामवगूहनान्तमित्युक्तत्वात् । प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीत्ययमेकवचनान्तः प्रैषोऽग्निष्टोमे समाम्नात एकादशिनि पक्षेपि किमयमेकवचनान्त एव प्रयुज्यते उतानभिधायकत्वादप्रयोग इति । किं तावत्प्राप्तमप्रयोगो न ह्येकवचनान्तः शक्नोति बहून्वदितुमिति । न चायमप्रयुज्यमानोऽनर्थको भवति । एकपशुपक्षेस्य प्रकरणे समाम्नातमर्थवदेवेत्येवं प्राप्त उच्यते । अनेकपशुपक्षेप्येकवचनान्त एव प्रयुज्यते । किं कारणम् । प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूतो वचनार्थश्च गुणभूतः ।

न च प्रधानार्थाभिधाने सम्भवति गुणार्थाभिधानं न सम्भवतीत्यप्रयोगो युक्तरूपस्तस्मादनेकपाशुकंप्याविकृत एव प्रयुज्यत इति ॥ १६२ ॥

यथान्युप्तं धिष्ण्येष्वाग्नीध्रादङ्गारान्निवपति ॥ १६३ ॥

अग्नीदग्नीन्विहरेत्यस्यार्थः । येन क्रमेण धिष्ण्यनिर्वापः कृतः तेनैव क्रमेणाग्नीध्रादङ्गाराग्निर्वापं करोति ॥ १६३ ॥

अनु पृष्ठ्यां बर्हिस्तृणाति ॥ १६४ ॥

अपरत आरभ्यापूर्वान्तात् । पुरोडाशालङ्करणं तु चोदकपरिप्राप्तत्वात् नाभिहितमाचार्येण ॥ १६४ ॥

आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति॥ १६५॥

आश्विनं ग्रहं गृह्णाति अन्वारब्धेनन्वारब्धे वा शुक्रात्पूतभृतो वा यावामित्यनेन मन्त्रेण ॥ १६५ ॥

ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन्प्राणाय म इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६६ ॥

वाचयन्नवेक्षयतीत्युभयत्र कारितत्वादध्येषणा । वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति ध्रुवमीक्षस्वेत्येवमिति सम्प्रदायः ॥ १६६ ॥

अग्रहत्वादुच्यते—

उपांशुसवनं द्वितीयम् ॥ १६७ ॥

यथागृहीतमित्यस्यापवादः ॥ १६७ ॥

आश्विनं षष्ठं शुक्रामन्थिनौ युगपत् पूतभृदाधवनीयौ च विश्वाभ्यो म इति ॥ १६८ ॥

चशब्दात् युगपदेव ॥ १६८ ॥

कोऽसीति दोणकलशम् ॥ १६९ ॥

वाचयमीक्षयति ॥ १६९ ॥

भूर्भुवः स्वरिति जपति ॥ १७० ॥

यजमानः ॥ १७० ॥

ज्ञातप्रियानूचानानवकाशयेत् ॥ १७१ ॥

स वै न सर्वमिवावकाशयेदिति प्रकृत्यैव श्रूयत इति ॥१७१॥

ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादि करोति रशना-मुदुह्य पूर्वाम् ॥ १७२ ॥

ध्रुवगुप्तिश्च कटपटादीनामन्यतमेनावघट्टनम् । ध्रुवगोप्तूराजपुत्रस्य निरूपणमित्यपरे । भवति हि शाखिनां वचनम् । कः कुभो राजपुत्रः प्राप्नोति ध्रुवस्य गोप्तेति । न पुनरादृतमाचार्येणैतत्केनाप्यागि प्रायेण । पूर्वां रशनामुदुह्य परिव्ययणादि करोति । अस्मिन्नेव ह्यवसरे पशुचोदना शाखान्तरे आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । माध्यन्दिनीयायामप्याग्नेयमग्निष्टोम आलभेतेति ॥ १७२ ॥

आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुरैन्द्राग्नश्चो-क्थ्यो द्वितीयः ॥ १७३ ॥

चशब्दात्सवनीय एव ॥ १७३ ॥

ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः सरस्वत्यै चतुर्थोऽतिरात्रे मेषी वा ॥ १७४ ॥

आग्नेयमग्निष्टोम आलभेतेति प्रकृतसर्वमेतच्छ्रूयत इति ॥१७४॥

एतत्स्तोमायनम् ॥ १७५ ॥

स्तोमायनमिति संज्ञा व्यवहारार्था । स्तोमायनं वैकादशिनावेष्वेवमाद्यर्था ॥ १७५ ॥

होतृनामगृहणान्तं कृत्वेतरांश्चाश्राव्याश्राव्य प्रवृणीते यथालिङ्गम् ॥ १७६ ॥

होतृनामग्रहणान्तं पाशुकं कृत्वा इतरांश्चाश्राव्याश्राव्य प्रवृणीते । चशब्दाद्धोतारं च यथालिङ्गमिति यो यो येन लिङ्गेन लिङ्ग्यत इति । होतुरनभिहितमपीन्द्रं होत्रादिति वरणम् । इन्द्रं हि होता ऋतुग्रहेषु यजत इति ॥ १७६ ॥

अश्विनाध्वर्यू आध्वर्यवात् ॥ १७७ ॥

अत्र चाध्वर्योर्द्वितीयः प्रतिप्रस्थाता । वरणं च नेष्टा करोति ॥ १७७ ॥

मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रात् ॥ १७८ ॥

अत्र द्वितीयोऽच्छावाकः ॥ १७८ ॥

इन्द्रो ब्रह्मा ब्रह्मणादिति ब्राह्मणाच्छंसिनम् ॥ १७९ ॥

ब्राह्मणाच्छंसिग्रहणम् लिङ्गेन । भूमात् ब्रह्मणो वरणमपि ॥१७९॥

मरुतः पोत्रादग्नात्रो नेष्ट्रादग्निराग्नीध्रात् अग्निर्हदैवीनामिति यजमानम् ॥ १८० ॥

वृणीते । अत्र चोक्तमाचार्येण सुन्वन्निति सुत्ये । अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाविधायी । बहुयजमानके विपरिणम्यते । पाशुकमपि यजमानवरणमन्त्रैरेवेति सम्प्रदायः । प्रवृत्तहोमानामुपरिष्टात्पाशुकं यजमानवरणमित्यनुरूपम् ॥ १८० ॥

[1]यथाप्रवृतं प्रवृत्तहोमौ जुह्वति जुष्टो वाचे

---

[1] यथावृत्तं येनक्रमेण प्रवरणं तेन होत्रादयः सर्वे द्वे द्वे आहुती जुह्वति सांमिदाधानं कृत्वा प्रचरण्याज्येन ।

भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग्यत्ते वाचो मधुमत्तमं जुष्टतमं तस्मिन्मा धाः स्वाहा सरस्वत्या इति ॥ १८१ ॥

पात्रकान इति द्वितीयाम् ॥ १८२ ॥

आहुतिं जुहोति ॥ १८२ ॥

वपामार्जनान्तं कृत्वा सयजमाना धिष्ण्यानुपतिष्ठन्ते विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८३ ॥

सयजमाना ऋत्विजः ॥ १८३ ॥

उत्करान्तं कृत्वा वागसीति सदोभिमर्शनमृतस्य द्वाराविति द्वार्ये ॥ १८४ ॥

अभिमृश्येते येन द्वारेण प्रवेशनम् । मन्त्रलिङ्गान्मा मा सन्ताप्तमिति ॥ १८४ ॥

अभिमन्त्रणमुत्तरैः ॥ १८५ ॥

मन्त्रैः ॥ १८५ ॥

अध्वनामध्वपत इति सूर्यम् ॥ १८६ ॥

अभिमन्त्रयते ॥ १८६ ॥

मित्रस्य मेत्यृत्विजः ॥ १८७ ॥

अभिमन्त्रयते । अतश्च याजमानमभिमन्त्रणम् ॥ १८७ ॥

अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यान् ॥ १८८ ॥

एतत्सर्पणम् ॥ १८९ ॥

अस्य कर्मणः सर्पणमितीयं सञ्ज्ञा। अभिमन्त्रणानि याजमानानीति सम्प्रदायः । एवं च सूर्याभिमन्त्रणे धिष्ण्याभिमन्त्रणे च ऊहः प्रवर्त्तते । अध्वर्युकर्तृकाणीत्यपरे । ऋत्विगभिमन्त्रणमेव याजमानमिति ॥ १८९ ॥

सदोभिमर्शनादि वोत्तरयोः सवनयोः ॥ १९० ॥

सर्पणं भवति धिष्ण्योपस्थानादि वा ॥ १९० ॥

पुरोडाशैश्चरति ॥ १९१ ॥

ये ते अलङ्कृताः पुरोडाशास्तैः । तत्र चैकपुरोडाश छत्रिन्यायेन बहुवचनम् ॥ १९१ ॥

एकं प्रदानम् ॥ १९२ ॥

देवतागुणभेदेपि वचनसामर्थ्यात् ॥ १९२ ॥

एकापात्र्यामासाद्य मध्ये पुरोडाशः पुरस्ताद्धानाः प्रतिदिशमितराणि यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ॥ १९३ ॥

येषामेव पाङ्युक्तिता तेषामेकत्वे विधीयते दध्नः पयस्यायाश्च उत्तरयोरेव प्रतिदिशमासादनम् । यथासंख्यातानां च प्रदक्षिणमिति ॥ १९३ ॥

प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुवाचयति ॥ १९४ ॥

एवमनुवाचनं कारयति ॥ १९४ ॥

आश्राव्याह प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरोडाशान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ १९५ ॥

प्रैषविशेषार्थमिदमुक्तम् ॥ १९५ ॥

एवं यथासवनमनुवाचनप्रैषौ ॥ १९६ ॥

माध्यन्दिनस्य सवनस्य तृतीयस्य सवनस्येति ॥ १९६ ॥

उपभृति वावद्याति पशुपुरोडाशवत् ॥ १९७ ॥

अवदानग्रहणसमनन्तरमेव वस्तुपदेशात् ॥ १९७ ॥

उभयꣳ हुत्वा होतृधिष्ण्ये पुरोडाशान्नि-
दधाति ॥ १९८ ॥

उभयमिति प्रधानं सौविष्टकृतं च हुत्वा होतृधिष्ण्ये पुरोडाशान्निदधातीति च । कुत एतत् । एवं हि श्रूयते होतृधिष्ण्यादिडामादधातीति । पुरोडाशेषु च निहितेषु होतृधिष्ण्यादिडा ऽहिता भवति ॥ १९८ ॥

निरवत्तां वेडाम् ॥ १९९ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ न पुरोडाशान्निदधाति निरवत्तामेवेडाम्। निरवत्ता च प्राशित्रादिभिरपि गृहीतैर्भवति । एवं च होतृधिष्ण्यादिडामादधातीति यथाश्रुतमेतद्भवति । इतरथा दधातिना ग्रहणं लक्षयेत तच्चायुक्तं, श्रुतार्थसम्भवे सति ॥ १९९ ॥

द्विदेवत्यैश्चरति ॥ २०० ॥

अवसरार्थमिदमुच्यते ॥ २०० ॥

वायव इन्द्रवायुभ्यामनुवाचयति प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोति उत्तरार्धे ॥ २०१ ॥

द्विदेवत्याननु जुहोतीति त्रयाणामपि द्विदेवत्यानामनु होमः

क्रियते । ऐन्द्रवायवस्य वषट्कारद्वयम् । तत्र द्वितीयस्य वषट्कारस्य पश्चादनुशब्दोपदेशात् ॥ २०१ ॥

उत्तरार्धाधिकारोपजिजीविषयेदमुच्यते—

अनुवषट्कृतेपि ॥ २०२ ॥

उत्तरार्द्ध एव जुहोति । येषां ग्रहणमनु वषट्कारोऽस्ति । द्विदेवत्यानां तु नैवानु वषट्कारं अनु वषट्कारार्थमेवेदमुच्यते ॥ २०२॥

आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषाश्च समत्वात् ॥ २०३ ॥

आश्रावणादयोनुवषट्कारेपि प्रवर्त्तन्ते । कुत एतत् समत्वात् । समो ह्ययमनुवषट्कारोद्विदेवत्याननु जुहोतीति यागेन । द्वावपि हि सोमयागाङ्गत्वात्, सोमयागोद्देशेन च विहिता आश्रावणादयः । तेनानुवषट्कारेपि प्रवर्त्तन्त इति ॥ २०३ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

नानन्तर्यात् ॥ २०४ ॥

नैतेषामनुवषट्कारे प्रवृत्तिः । कुत एतत् । आनन्तर्यात् । वषट्कृत्यानवानमनुवषट्करोतीत्यानन्तर्यं विरुध्यते ॥ २०४ ॥

स्यादविरोधात् ॥ २०५ ॥

स्यादाश्रावणादि यदि विरोधो न स्यात् । अस्ति तु विरोधः । तस्मादप्रवृत्तिरिति । अपरे त्वैन्द्रवायवविषयमेवेदमधिकरणं व्याचक्षते ॥ २०५ ॥

प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्विदेवत्याननुजुहोतीति प्रक्रान्तम् । तत्रेदमुच्यते—

शेषः शेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति ॥ २०६ ॥

प्रतिहोमं शेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेत्यनेन मन्त्रेण । प्रतिप्रस्थातैवाधिकारात् । आसिञ्चमिति चाध्याहारः ॥ २०६ ॥

समासिच्य तेनापिदधाति विष्ण उरु गायेति ॥ २०७ ॥

समासिच्यान्ते मैत्रावरुणाश्विनाभ्यामपि कृते यागे तेनैव पात्रेणादित्यस्थालीमपिदधाति विष्णु उरु गायेत्यनेन मन्त्रेण ॥ २०७ ॥

उन्नीयमानेभ्योनुवाचयति ॥ २०८ ॥

उन्नीयमानायनुवचनं कारयत्युन्नेतैव । स हि समाख्ययोन्नयनं करोति तच्छब्दमनुवाचनम् । अतोत्रापि तस्यैव कर्तृत्वम् । लिङ्गाच्च । यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेदेति ॥ २०८ ॥

चमसेषून्नयति नवस्त्वपरेणोत्तरवेदिं निधाय ॥२०९॥

नवस्विति दशमव्युदासार्थम् । तस्य हि पश्चादुन्नयनाम्नानमिति ॥ २०९ ॥

शुक्रादुपस्तरणाभिघारणे ॥ २१० ॥

क्रियेते । मध्यमन्तु पूतभृतश्चमसानिति पूतभृतः । एकैकश्च त्रिरवत्तः क्रियते । पदार्थस्यैतावत्त्वात् ॥ २१० ॥

होतृचमसे प्रथमम् ॥ २११ ॥

प्रथमं होतृचमस उन्नयनम् । तस्य हि प्रथमः पाठः प्रैतु होतुश्चमस इति ॥ २११ ॥

शुक्रामन्थिभ्यां चरतः ॥ २१२ ॥

द्विवचनोपदेशात् प्रतिप्रस्थाता च । स हि सन्निकर्षाद्गृह्यते ॥ २१२ ॥

विभागार्थमाह—

शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता ॥ २१३ ॥

प्रोक्षितौ यूपशकलात्रादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड

इत्यध्वर्युरपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता॥ २१४॥

प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिधाने ग्रहयोरपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ग्रहयोरेव कुरुतः॥ २१४॥

देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गम् ॥ २१५ ॥

यथालिङ्गग्रहणं मन्त्रविभागार्थम् ॥ २१५ ॥

अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तो ऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति ॥ २१६ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ अपरेणोत्तरवेदिं परस्परतोरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोणयोर्निधत्तोऽविसृजन्तौ ग्रहौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीत्यनेन मन्त्रेण । स चायमुत्तरवेदिसंस्कारो वाक्यशेषात् तद्रक्षोभिरेवैनदुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुत इति । मन्त्रलिङ्गाच्चानाधृष्टासीति । प्रयोजनम् यत्रोत्तरवेद्यकरणं तत्रैतन्न भवति । प्रयोजनवद्ग्रहसंस्कार इत्यपरे । अपिधानापमार्जनसंस्कारमध्येभिधानात् । प्रयोजनत्वाच्च ग्रहयोः । तस्माद्ग्रहसंस्कार एवायम् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषावर्थवादप्रायौ ॥ २१६ ॥

सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युः सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ॥ २१७ ॥

मन्त्रद्वयमपि चोदितार्थाभिधायी ॥ २१७ ॥

अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः सञ्जग्मान इति यथालिङ्गम् ॥ २१८ ॥

पूर्वेणाशक्तौ ॥ २१९ ॥

अप्रोक्षितौ यूपशकलौ ॥ २१९ ॥

निरस्यतो निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युर्निरस्तो मर्क्क इति प्रतिप्रस्थाता ॥ २२० ॥

शण्डग्रहणे मर्कग्रहणं चासुरत्वादुदकोपस्पर्शनं भवति ॥२२०॥

आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युर्मन्थिन इति प्रतिप्रस्थाता॥ २२१॥

अछिन्नस्येति जपित्वाश्राव्याह प्रातः प्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ २२२ ॥

जपोऽध्वर्योरेव ॥ २२२ ॥

उभयतो यूपं प्राङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमम् ॥ २२३ ॥

प्रहुं जुहोति ॥ २२३ ॥

तमनुप्रतिप्रस्थाता ॥ २२४ ॥

अनेनैव मन्त्रेण । जुहुत इति द्विवचनोपदेशात् ॥ २२४ ॥

चमसाध्वर्यवश्च ॥ २२५ ॥

चशब्दात्तमन्विति । मन्त्रस्तु ग्रहविषय एव । तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते इति श्रुतेः ॥ २२५ ॥

प्रेष्यति च ॥ २२६ ॥

चशब्दादनन्तरम् ॥ २२६ ॥

प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानाᳪं होत्राणां च

मसाध्वर्यव उपावर्त्तध्वं शुक्रस्याभ्युन्नय-
ध्वमिति ॥ २२७ ॥

प्रैतु होतुश्चमस इति सर्वत्र केचिदनुषङ्गमिच्छन्ति । आवाधे-
व व्यवस्थितः सर्वेषां द्योतक इति सम्प्रदायः । होत्राश्च प्रशास्तृब्रा-
ह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रग्नीधः । तेषां चमसानामुपावर्त्तनम् । प्रैषितं
शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति ॥ २२७ ॥

आगम्य प्रतिप्रस्थाता शेषं शुक्रपात्रेवनयति॥२२८॥

पत्य जुहोतिस्थानात् प्रतिप्रस्थाता मन्थिशेषं शुक्रपात्रेवन-
यति ॥ २२८ ॥

तं स होतृचमसे ॥ २२९ ॥

अवनयति तमध्वर्युर्होतृचमसे ॥ २२९ ॥

पञ्चसून्नयन्ति ॥ २३० ॥

होत्राणां, चमसाध्वर्यव उपावर्त्तध्वं शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमि-
त्युक्तत्वात् ॥ २३० ॥

तानाश्राव्याश्राव्य प्रेष्यति नामग्राहं यज य-
जेति प्रशास्त्रादीन् ॥ २३१ ॥

नाम गृहीत्वा गृहीत्वा प्रेष्यत्यसौ यजेति ॥ २३१ ॥

ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाच्छंसिनम् ॥ २३२ ॥

प्रेष्यति ॥ २३२ ॥

प्रथमं हुत्वोत्तमं वा तृपन्त्विति जपति ॥ २३३ ॥

प्रथमं चमसमुत्तमं वा हुत्वा तृपन्त्विति जपति ॥ २३३ ॥

होतारं प्रत्यङुपसीदत्ययाडग्नीदिति ॥ २३४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २३४ ॥

द्विदेवत्यान् भक्षयति पूर्वः प्रथमचोदनाद्धो-
माभिषवकारी भक्षयेदिति श्रुतिः ॥ २३५ ॥

द्विदेवत्यशेषान् भक्षयत्यध्वर्युः । कुत एतत् । होमाभिषवकारिणो हि भक्षः श्रूयते । हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि सोमान्भक्षयन्तीति । एतदत्र विधीयते । अत्र वाक्ये हविर्धाने ग्रावभिरभिषवो वाक्यान्तरप्राप्तो ऽनूद्यते । यदाहवनीये जुहोतीति होमश्च । तथोदरमेवास्य सदस्तस्मात्सदसि भक्षयन्तीति सर्वमनूद्यते । होमाभिषवनिमित्तो भक्षो भवतीत्येतदत्र विधीयते । अतश्च होमाभिषवकारिणो भक्षो भवतीति । स च भक्षयन्पूर्वो भक्षयतीति । कुत एतत् । प्रथमचोदनात् । प्रथमभक्षचोदनात् । एवं प्राथम्यमवगम्यते । अभिषुत्य हुत्वा भक्षयतीति । असंनिधानाच्च । वषट्कर्तृभक्षस्य ह्यसंनिहितः सोमस्तस्माद्वषट्कारनिमित्तात्पूर्वोऽभिषवनिमित्तो भक्षः ॥ २३५ ॥

होता वा वचनमन्त्रवर्णकारणेभ्यः ॥ २३६ ॥

होता वा पूर्वो भक्षयेत् । कुत एतद्वचनात् । वचनं हि भवति । वषट्कर्त्ता प्रथमो भक्षयतीति । प्रथमश्चैवं भक्षयति यावदन्यो न भक्षयति ॥ २३६ ॥

किञ्च—

मन्त्रवर्णाच्च ॥ २३७ ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रवदभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वे हविरद्य माशतेति । चिच्छब्दः अप्यर्थे । ग्रावाणो वदन्ति । होतुरपि पूर्वे हविरद्यमभक्षितवन्तो वयमिति । यदि च होतुः पूर्वं भक्षणमुचितम् तदैतदुपपद्यते । किंच कारणानुपूर्व्याच्च । वषट्कृते जुहोतीति पूर्वं कारणं होतुः पश्चादध्वर्योरिति । ननु च पूर्वतरमभिषवः कारणम् । नेत्युच्यते ।

न ह्यभिषव एव कारणं किं तर्हि होमश्चाभिषवश्च । कथं ज्ञायते एकवाक्यत्वात् । अभिषुत्येत्यपरिसमाप्तं वाक्यं हुत्वा भक्षयतीत्यत्र परिसमाप्यते । तस्मादुभयोः समुदितयोर्निमित्तभावो भक्षं प्रति नैकैकस्येति । यत्रत्वेवं विधैकवाक्यता न भवति तत्र व्यस्तयोरपि निमित्तता भवति । यथा यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदिति । तस्माद्धोतुरेव पूर्वं कारणमिति ॥ २३७ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नाध्वर्युः समभिव्याहारात् ॥ २३८ ॥

नैतदेवं वषट्कर्तुः पूर्वो भक्ष इति । किं तर्हि अध्वर्योः पूर्वतरं समभिव्याहृतत्वात् भक्षस्य । तत्प्रातरभिषुत्याग्नौ जुहोति तदग्राचमृतं दधात्यथ भक्षयतीति । अभिषुत्याग्नौ हुत्वेत्यनुवादोयम केवलमथशब्दार्थोत्राप्राप्त आनन्तर्ये स विधीयत इति । तस्मादध्वर्योः पूर्वतरं भक्षः ॥ २३८ ॥

यत्तूक्तं वषट्कर्त्ता प्रथमो भक्षयतीति । तत्परिह्रियते—

मन्त्राणां चाविधायकत्वात् ॥ २३९ ॥

चशब्दाद्वचनस्य चाविधायकत्वात् । कथमविधायकत्वमिति चेत् । सौम्येक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । सौम्यं चरुमुद्यतं ह्रियमाणं होता पूर्वतरमवेक्षते । वषट्कर्त्ता हि प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीत्यनुवादोयम् । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । समाख्याभक्षापेक्षया प्राप्तिः ॥ २३९ ॥

यच्चोक्तं कारणानुपूर्व्यादित्यत्र ब्रूमः—

कारणस्य च समत्वात् ॥ २४० ॥

समं हि कारणमुभयोः । सह वै वषट्कारेण जुहुयात् वषट्कृते वेति । तस्मादध्वर्युरेव पूर्वो भक्षयेदिति ॥ २४० ॥

ऐन्द्रावायवं प्रतिगृह्णात्यैतु वसुः पुरुवसुरिति होतृवद्भक्षणम् ॥ २४१ ॥

होतृशाखातिदेशोयम् । स चेन्द्रवायवं मुखस्य ढौकयित्वा चक्षुषोर्मैत्रावरुणं श्रोत्रयोराश्विनमिति भक्षणं च ॥ २४१ ॥

वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहे त्येवं सर्वत्र सोमानां भक्षणम् ॥ २४२ ॥

द्विदेवत्यव्यतिरेकेणापि । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ २४२ ॥

वचनादन्यत् ॥ २४३ ॥

वचनादन्यदपि भवति । यथेन्द्रश्च सम्राडिति ॥ २४३ ॥

भक्षे हि मेति वा यथालिङ्गम् ॥ २४४ ॥

भक्षे हि मेति वानुवाकेन सोमभक्षणं भवति तत्र च यथालिङ्गं ग्रहणादि कर्त्तव्यम् । अनुवाकश्च शाखान्तरसमधीतोपि कथञ्चिन्नाभिहित आचार्येण ॥ २४४ ॥

एवमितरौ प्रातिमन्तमैतु वसुर्विदद्वसुरैतु वसुः संयद्वसुरिति ॥ २४५ ॥

मैत्रावरुणाश्विनौ ग्रहौ प्रतिगृह्णाति ॥ २४५ ॥

शेषं शेषं होतृचमसेवनयति ॥ २४६ ॥

प्रतिग्रहम् ॥ २४६ ॥

पुरोडाशमात्रामैन्द्रवायवे प्रास्यति पयस्यां मैत्रावरुण आश्विने धानाः ॥ २४७ ॥

पयस्या धाना अपि मात्रा एव । पुरोडाशमात्रा अनुवका इति बहुवचनोपदेशात् । मात्राशब्दश्चैकादशवाची । अतश्च न सर्वप्रासनमिति ॥ २४७ ॥

तानि प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्य हविर्धानस्यो-

त्तरे वर्त्मनि निदधाति ॥ २४८ ॥

तानीति द्विदेवत्यपात्राणि ॥ २४८ ॥

इडामादधाति ॥ २४९ ॥

होतृधिष्ण्यात् ॥ २४९ ॥

चमसांश्चोद्यच्छन्ति ॥ २५० ॥

चशब्दाद्युगपत् ॥ २५० ॥

मार्जिते वाजिनेन चरन्ति सूक्तवाकसंयोर्वाकयोरन्यार्थत्वात् ॥ २५१ ॥

इडामादधातीतीडोपक्रान्ता ऽतस्तन्मार्जनान्ते वाजिनेन चरन्ति । अधस्ताद्विकृत्यवधिकाः । पौरोडाशिकाः पदार्थाः । प्रातरनुवाककाले निर्वापः । बहिष्पवमानोत्तरकाले ऽलङ्करणम् । वपान्ते च प्रचारः । इडाधानोत्तरकालं च नैवावधिविधानम् । अतः पौरोडाशिका वाजिनयागादयः सर्वं एवात्र कर्त्तव्याः । वाजिनग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ननु च सूक्तवाकोत्तरकालं वाजिनयागः प्रकृतौ कृतः । प्रहृत्य तृणन्तेन चरतीति । इहापि तत्रैव करिष्यते । नैतदेवम् । सूक्तवाकशंयोर्वाकयोरन्यार्थत्वात् । पश्वर्थाः सूक्तवाकादयः । ते चाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजोत्कर्षेणोत्कृष्टाः । निःसन्दिग्धं च पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः । येनाचार्येणोक्तमाग्नीध्र उत्पूय पश्वाज्यग्रहणमिति । पाशुकान्याज्यानि तत्साध्यत्वाच्चानुयाजा अपि पाशुका एवेति प्रसङ्गेन च पाशुकान्यङ्गानि सवनीयानामुपकुर्वन्ति । न च तैरुत्कृष्यमाणैः पौरोडाशिकानामुत्कर्षो युक्तः । कुत एतदसम्बन्धात् । न हि पौरोडाशिकानां च सम्बन्धोऽस्ति तस्माद्वाजिनयागादीनामिहैवानुष्ठानं युक्तरूपमिति ॥ २५१ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

यथोक्तं वा प्रसङ्गात् ॥ २५२ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न हि वाजिनयागादयः कर्त्तव्याः । किं तर्हि प्रहृत्य तृणं तेन चरतीत्यत्रैव । ननु प्रासङ्गिकत्वादनुत्कर्षे

इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । अप्रसङ्गात् । न हि पाशुकान्यङ्गानि पुरोडाशेषु प्रसज्यन्ते । कुतः । साधारणत्वात्तन्त्रस्य । साधारणं हि तन्त्रमुभयोरपि सोमतन्त्रमध्य आम्नानात् । तत्र न ज्ञायते किं पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते पौरोडाशिकं वा पशाविति । न च परस्परतो ऽनयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा पशोः पशुपुरोडाशस्य च । उभयोरपि हि प्रकरणात्सोमाङ्गतेति । तस्मात्तत्र साधारण्यात्साधारणानामेवानुयाजानामुत्कर्ष इति । यत्तूक्तम् । पश्वाज्यग्रहणमाचार्येण न तत्पश्वर्थतयैवं सपाशुकचातुर्मास्यन्यायेन । सहत्वात्पशुतन्त्रस्य । साधारण्येऽपि सति तत्तन्त्राभ्युपगमात् पश्वाज्यग्रहणमित्युक्तम् । तस्मात्स्वकाल एव वाजिनयागादयो नेहेति । अपि च व्यूहने पशुदेवतायाः सवनीयदेवतानां च युगपदभिधानं दृश्यते । अग्नेर्वनस्पते रिन्द्रस्य वसुमते रुद्रवत इत्येवमादि । तच्च तन्त्रस्य साधारण्य उपपद्यते । इतरथा प्रति सवनं सवनीयेषु परिसमाप्यमानेषु युगपदुच्चारणं न साधारणं । भवति च तस्मादपि साधारणं तन्त्रम् । ननु वसुमदादिगुणक इन्द्रोऽभिधीयते । न च सवनीयेष्वेतद्गुणत्वमत्रोच्यते । वचनसामर्थ्यात् । सवनीयनिर्वापे हरिवदादिगुणक इन्द्रः प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरोडाशानामिति च निर्गुणो यागे । व्यूहने तु वसुमदादिगुणक इति । नास्तिवचनस्यातिभारः । व्यूहनं हि प्रकृत्य वचनं भवति । अग्नेर्वनस्पतेरिन्द्रस्य वसुमत इत्येवमादि ॥ २५२ ॥

होतृचमसेन सोमं भक्षयतः ॥ २५३ ॥

द्विवचनोपदेशात् प्रतिप्रस्थाता च ॥ २५३ ॥

हिन्व मे गात्राणि हरिवः शिवोमे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्वोर्द्ध्वे मे नाभेः सीद मा मेषाङ्नाभिमतिगा इति गात्राणि सꣳस्पृशन्ते ॥ २५४ ॥

भक्षणोत्तरकालं सर्वभक्षेषु । होतृचमसे च शुक्रशेषस्य होमाभिषवानामित्तमध्वर्योर्भक्षणम् । मन्थिशेषस्य च प्रतिप्रस्थातुः । शुक्रामन्थिनोर्होतृचमस्य च वषट्कारनिमित्तम् । होतुस्तन्त्रेण भक्ष-

णम् । पुनर्ब्रह्मोद्गातृयजमानचमसेषु होतुर्वषट्कारनिमित्तो भक्षः । इतरेषां समाख्यानिमित्तम् । प्रशास्त्रादिष्वप्येवम् । विशेषस्त्वध्वर्युरत्र प्रष्टव्यः । स च पश्चात्पश्चात्कालीनत्वात् । पुनर्होताहोतृचमसे समाख्यानिमित्तं भक्षयत्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ पृष्ट्वा । ततः पुनरभ्युन्नीतेषु अध्वर्युर्होमाभिषवनिमित्तं भक्षयेत्प्रशास्त्रादयश्च वषट्कारसमाख्यानिमित्तं तन्त्रेण । प्रस्थितयागनिमित्तं तु होता साक्षिभूतः अत्र प्रष्टव्य एव ॥ २५४ ॥

आप्यायस्वेति द्वाभ्यां चमसानालभन्ते ॥२५५॥

चमसिनः ॥ २५५ ॥

सोमं वा सिञ्चन्ति मन्त्रेणासम्भवात् ॥२५६॥

आप्यायनस्य । वाशब्दोवधारणे । पूर्वमाशङ्कितमुपसत्स्वालम्भमात्रेणाप्यायनस्य दृष्टत्वात् ॥ २५६ ॥

असर्वभक्षास्तान् ॥ २५७ ॥

आप्याय्य ॥ २५७ ॥

दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य पश्चादक्षन्निदधाति चमसानधः ॥ २५८ ॥

पश्चादक्षमित्यक्षस्य पश्चात् अधश्च नोपरिष्टादिति ॥ २५८ ॥

ते नाराश॥ंसा आ वैश्वदेवात् ॥ २५९ ॥

तेषामावैश्वदेवात् नाराशंसा इति संज्ञा संव्यवहारार्था । अथ यदि नाराश॥ंसेषु सन्न इत्येवमाद्यर्था ॥ २५९ ॥

पुरोडाशशकलमादाय समुपहूताःस्म इत्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ २६० ॥

अच्छावाकायैनत्प्रयच्छन्नाहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमिति ॥ २६१ ॥

पतादिति सकलम् ॥ २६१ ॥

उपो अस्मानिति ब्रुवति होतारमाहोपहवमयं ब्राह्मण इच्छते तᳲ होतरुपह्वयस्वेति ॥२६२॥

उपो अस्मानीति ब्रुवत्यच्छावाके होतारमाहोपहवमयं ब्राह्मण इच्छते तᳲ होतरुपह्वयस्वेत्येवम् ॥ २६२ ॥

उपहूत उन्नीयमानायानुवाचयति ॥ २६३ ॥

उपहूत होत्रा उन्नीयमानायानुवाचनं कारयत्युन्नेता ॥ २६३ ॥

अच्छावाकचमसमुन्नयति होता चमसवत्सर्वेम् ॥ २६४ ॥

होत्राः प्रशास्त्रादयः । तेषां च चमसानां यथोन्नयनं द्रोणकलशात्कृतं तद्वत् । सर्वग्रहणाच्च तृपन्त्विति जपो लभ्यते ॥ २६४ ॥

आनिधानात्कृत्वा ॥ २६५ ॥

अच्छावाकचमसम् ॥ २६५ ॥

पूर्वश्चाग्नीध्रादतः ॥ २६६ ॥

अग्नीध्र स सास्वपूर्वो भवत्यतः परमच्छावाकचमसः ॥ २६६॥

आग्नीध्रे हविर्यज्ञर्त्विज इडां प्राश्नन्ति ॥२६७॥

ऋत्विग्ग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् । हविर्यज्ञग्रहणं च शेषर्त्विजामिति ॥ २६७ ॥

पत्नी चान्यच्छालायाम् ॥२६८ ॥

पत्नी चान्यदोदनादि शालायां भक्षयति ॥ २६८ ॥

उपतिष्ठेच्छावाके ॥ २६९ ॥

ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रम् ॥ २७० ॥

चरत इति द्विवचनोपदेशात् प्रतिप्रस्थाता च । द्रोणकलशादिति नियमो वचनात् । द्वादशग्रहणाच्चः द्वादशानामुत्तमयोर्योगपद्यम् न तु त्रयोदशस्य । मधवे त्वेत्येवमादिभिर्मन्त्रैःप्रतिमन्त्रम् । मधवे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति मधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थाता ॥ २७० ॥

अध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः ॥ २७१ ॥

उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः ॥२७२ ॥

मन्त्रः ॥ २७२ ॥

युगपत्प्रथमौ गृह्णीत उत्तमौ च व्यत्यासं मध्ये प्रचरणं च सर्वेषाम् ॥ २७३ ॥

व्यत्यासेन ॥ २७३ ॥

निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः ॥ २७४ ॥

हविर्धानात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ॥ २७४ ॥

उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातापरकालत्वात् ॥२७५॥

तयोश्चोत्तरः प्रतिप्रस्थाता भवति देशतः कालतश्चापरकालत्वात् ॥ २७५ ॥

उभयतोध्वर्युं पात्रेण परिप्रगृह्णाति ॥ २७६ ॥

प्रातिप्रस्थाता प्रविशन्तं निष्क्रामन्तं च ॥ २७६ ॥

सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्याम् ॥ २७७ ॥

उत्तमग्रहयोः पूर्वे सर्वहुताः कर्त्तव्याः ॥ २७७ ॥

ऋतुनेति षट् प्रेष्यतः ॥ २७८ ॥

ऋतुना प्रेष्येत्येवं षड्सु प्रैषः ॥ २७८ ॥

ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखे विपर्यस्य ॥२७९॥

ऋतुभिः प्रेष्येत्येवं चतुर्षु प्रेष्यति । पात्रमुखविपर्यासेन च ग्रहणं होमश्च ॥ २७९ ॥

षड्वदुत्तमौ ॥ २८० ॥

उत्तमौ तु षड्वद्भवतः । पात्रमुखविपर्यासेन प्रेषणेन च ॥ २८० ॥

यजमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् ॥२८१॥

गृहपते यजेत्येवं प्रेषितो यजमानो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् । ततश्च होतुस्तद्याज्यापाठः ॥ २८१ ॥

अध्वर्यू च ॥ २८२ ॥

प्रेषितौ सन्तावेवमेवाहतुर्होतरेतद्यजेति । एक एवाहेत्यपरे । परार्थत्वात् ॥ २८२ ॥

त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोस्यंहसस्पतये त्वेति ॥ २८३ ॥

अनेन मन्त्रेण । यदि त्रयोदशं गृह्णीयादिति विकल्पः ॥ २८३ ॥

तं च—

प्रतिप्रस्थातारमनुजुहोति ॥ २८४ ॥

अध्वर्युः ॥ २८४ ॥

अन्यतरस्मिञ्छेषौ कृत्वा वशिनैन्द्राग्नं गृह्णाति प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्नी इति ॥ २८५ ॥

अन्यतरस्मिन्पात्रे ग्रहणशेषौ कृत्वा वशिना रिक्तेन पात्रेणैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्नी इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८५ ॥

आहरति भक्षं होतृपोतृनेष्ट्रग्नीद्ब्राह्मणा-
च्छंसिप्रशास्तृभ्यः ॥ २८६ ॥

यो यस्य वषट्कर्त्ता स तेन सह भक्षयेत् । उपह्वप्रार्थनं तु साधारणयात्सर्वेभ्यः ॥ २८६ ॥

विपर्यस्य पात्रं होतृपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम् ॥२८७॥

भक्षाहरणम् । भक्षाहरणाम्नानाच्चासर्वहुतत्वम । अतश्च विकल्पः । सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्यामसर्वहुतावेति ॥ २८७ ॥

होतरेतद्यजेत्यत्र चिन्त्यते । किं याज्यामात्रमपनीतम् उत वषट्कारोपीति । किं चातः । यदि याज्यामात्रमपनीतं यजमानस्यैव वषट्कारो भक्षश्च । अथोभयं ततो होतुरेव भक्षः । किं तावत्प्राप्तम्—

यावदुक्तं होतुर्यजमानयोगाद्धरणवत् ॥२८८॥

होतरेतद्यजेत्यनेन याज्यामात्रमपनीयते न वषट्कारः । कुत एतत् । यजमानयोगाद्धरणवत् । यथा वरणं यजमानयोगि एवं वषट्कारोपि । वषट्कारायैव हि वरणम । अतो यजमानस्यैव वषट्कारः । तन्निमित्तं च भक्षणम । अथवा वरणवदिति मतुबयम । एवं वरणवद्वषट्करणं भवतीति ॥ २८८ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

कारणाद्वा होतृभक्षः ॥ २८९ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । होतुर्वा भक्षो भवति । किं कारणम । वषट्कारनिमित्तत्वाद्भक्षस्य । होतरेतद्यजेत्यनेन न याज्यामात्रमपनीतम् किं तर्हि वषट्कारोपि । एवमेव हि होत्रा इष्टं भवति । अपि च श्रूयते याज्यायाः अनवानं वषट्करोतीति । तस्मादुभमपपनीयते याज्या वषट्कारश्च तन्निमित्तश्च भक्ष इति ॥ २८९ ॥

यदुक्तं वरणवदिति । अत्रोच्यते—

अप्राप्तेर्वरणम् ॥ २९० ॥

वरणं भक्षप्राप्तेर्न निमित्तं भवति । वषट्कारनिमित्तता हि भक्षस्योक्ता । विभक्तिव्यत्ययेन वा सूत्रं व्याख्येयम् । वरणादप्राप्तिर्भक्षस्य ॥ २९० ॥

विपर्यस्य पात्रꣳ होतुर्हि भक्षणम् ॥ २९१ ॥

होतरेतद्यजेत्यनयोर्ग्रहयोः ॥ २९१ ॥

तावद्वा सर्वहुतत्वात्पूर्वेषाम् ॥ २९२ ॥

तावदेव वा भक्षणं भवति यतोऽन्ये सर्व हुता इति ॥ २९२ ॥

निर्हृत्य पात्रꣳ होतुः पुरस्तात्प्राङास्ते ॥ २९३ ॥

मार्जालीये प्रक्षाल्य पात्रꣳ होतुः पुरस्तात्प्राङुपविशत्यध्वर्युः ॥ २९३ ॥

अभिहुतः शोꣳसावेत्यावृत्योथामोदैवेति प्रतिगृणाति प्रणवावसानयोः ॥ २९४ ॥

शोꣳसावेत्यनेन होत्राहूताध्वर्युरावृत्योथामोदैवेति प्रतिगृणाति ऋचः प्रणवे ऽवसाने च ॥ २९४ ॥

ओमिति वा ॥ २९५ ॥

प्रतिगृणाति ॥ २९५ ॥

शस्त्रान्ते नित्यम् ॥ २९६ ॥

ओमिति प्रतिगरः ॥ २९६ ॥

वागन्तो वा पूर्वः ॥ २९७ ॥

पूर्वः प्रतिगरो वागन्तो वा भवति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २९७ ॥

ऐन्द्राग्नमादायाश्राव्याहोक्थशा यज सोमस्येति ॥ २९८ ॥

ऐन्द्राग्नं ग्रहमादायाश्राव्याहोक्थशा यज सोमस्येति प्रेष्यति ॥ २९८ ॥

एष प्रैषः सशस्त्राणाम् ॥ २९९ ॥

ग्रहाणामेष प्रैषो भवति ॥ २९९ ॥

नाराशंसानां च कम्पनं हूयमाने ॥ ३०० ॥

नाराशंसचमसानां च कम्पनं हूयमाने सशस्त्रे ॥ ३०० ॥

निहितेषु चेद्धोमः सशस्त्रस्य ॥ ३०१ ॥

अपरेणोत्तरवेदिं निहिताः निहिता उच्यन्ते । तेषु चेत्सशस्त्रस्य होमः तदा चमसानामपि होमो भवति ॥ ३०१ ॥

भक्षप्रभृत्यानिधानात्कृत्वा वैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ३०२ ॥

ऐन्द्राग्नस्य भक्षप्रभृत्यापात्रनिधानात्कृत्वा वैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ३०२ ॥

शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वौमास इति ॥ ३०३ ॥

वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेणान्वारम्भे कृते वा ओमास इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३०३ ॥

शुक्रं पूतभृत्यासिच्य द्रोणकशपवित्र-योजनम् ॥ ३०४ ॥

शुक्रस्य पूतभृत्यासेकं कृत्वा द्रोणकलशपवित्रयोः स्वस्थाने योजनं क्रियते ॥ ३०४ ॥

पशुपुरोडाशप्रथमान्त्सवनीयान्निर्वपति पयस्यावर्जम् ॥ ३०५ ॥

प्रतिसवनं हि सवनीयाः पुरोडाशाः श्रूयन्त इति । पयस्यावर्जमिति । कुतः । प्रातःसवन एवैषा मैत्रावरुणीपयस्यावक्लृप्ता भवति नेतरयोः सवनयोरिति ॥ ३०५ ॥

स्तोत्रमुपाकरोति तृणाभ्यां ग्रहमुपस्पृश्यो-
पावर्त्तध्वमिति ॥ ३०६ ॥

तृणाभ्यां वैश्वदेवं ग्रहमुपस्पृश्य प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन्नुपावर्त्तध्वमित्यनेन मन्त्रेण स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ३०६ ॥

एवं धुर्येषु सर्वत्र ॥ ३०७ ॥

धुर्याणि चावृत्तिस्तोत्राण्युच्यन्ते । पवमानेषु त्वनावृत्त्या स्तुत्यभिनिर्वृत्तिः स्तुतमनुशंसतीति । ततो वैश्वदेवस्य शस्त्रम् । पुनस्तस्यैव यागकाले नाराशंसानां कल्पनम् ॥ ३०७ ॥

सर्वभक्षाश्चमसाः ॥ ३०८ ॥

मार्जालीये पात्रप्रक्षालनम् ॥ ३०९ ॥

ग्रहपात्रस्य चमसानां च ॥ ३०९ ॥

उक्थ्यं विगृह्णाति त्रैधं देवेभ्यस्त्वेति
सर्वेभ्यः ॥ ३१० ॥

त्रैधमुक्थ्यं विगृह्णाति देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्यः प्रशास्त्रादिभ्यः ॥ ३१० ॥

मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्रे ॥ ३११ ॥

विगृह्णाति वेति विकल्पः । तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ ३११ ॥

तूष्णीं सादनम् ॥ ३१२ ॥

न योनौ सादयेदिति वचनात् ॥ ३१२ ॥

स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ३१३ ॥

स्तोत्रावसरविधित्सयेदमुक्तम् । विधिस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥३१३॥

उक्थशा यज सोमानामिति प्रैषोनाराशंसेषु ॥ ३१४ ॥

अनाराशंसेषु चमसेषु । इह चानाराशंसाश्चमसाः ॥ ३१४ ॥

यस्य विग्रहस्तस्य प्रथमं चमसमुन्नयति ॥ ३१५ ॥

व्याख्यानव्यवस्थितमेव । इह च प्रशास्तृविग्रह प्रथमः॥ ३१५ ॥

ग्रहशेषं चास्मिन्नासिञ्चति ॥ ३१६ ॥

हुत्वा ग्रहम् । तच्छेषं चमस आसिञ्चति । तदुह चरकाध्वर्यवो विगृह्णन्त्येतन्नोपविशन्नमाचार्येण ॥ ३१६ ॥

एवं प्रतिस्थातोत्तराभ्याम् ॥ ३१७ ॥

विग्रहाभ्यां प्रचरति ॥ ३१७ ॥
कियांस्तु विशेषः—

इन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकाय ॥ ३१८ ॥

प्रतिविग्रहं च पात्रप्रक्षालानान्तं कर्म । प्रागच्छावाकविग्रहात् । केचित्पशुविशसनमिच्छन्ति । स प्रातः सवन आलब्ध आ तृतीयसवनाच्छ्रप्यमाणा उपशेतेति वचनात् । तन्नेति सम्प्रदायः । प्रकृतौ हि पशुपुरोडाशान्ते विशसनमाम्नातम् । पुरोडाशेन प्रचर्याथ पशुं विशास्तीति । इह चालङ्करणादय उत्कृष्टा माध्यन्दिने हि सवने तेषामाम्नातं पुरोडाशां३ अलङ्कुर्विति । इह प्रागलङ्करणात् ये पदार्थाः तदन्ते पशुविशसनस्य युक्तरूपतेति ॥ ३१८ ॥

प्रागच्छावाकविग्रहात्सोमोपावहरणम् ॥ ३१९ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ३१९ ॥

वसतीवर्य्यर्धं चासिञ्चत्याधवनीये विश्वे

देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये सवने न जह्युरायुष्मन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवानाᳬ सुमतौ स्यामेति ॥ ३२० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३२० ॥

एकधनार्धे च ॥ ३२१ ॥

चशब्दादनेनैव मन्त्रेणाधवनीय पर्यासिञ्चति ॥ ३२१ ॥

चरिते सर्वैः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयात् ॥ ३२२ ॥

स सर्वैर्ग्रहैश्चरितैः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयात् ॥ ३२२ ॥

प्रसृतानाᳬ सर्पणम् ॥ ३२३ ॥

प्रसृतानाᳬ सर्पणमिति ॥ ३२३ ॥

इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

सर्पणादि माध्यन्दिनम् ॥ १ ॥

सर्पणमादौ कृत्वा माध्यन्दिनं सवनं प्रतिपत्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते । ये माध्यन्दिनगता विशेषास्तेऽत्र यथा प्रवर्तिष्यन्त इति ॥ १ ॥

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छत्युष्णीषं ग्रावस्तुते ॥ २ ॥

उष्णीषश्च शिरोवेष्टनार्थं वासोऽभिधीयते तद्ग्रावस्तुते प्रयच्छति ॥ २ ॥

अद्र्यादानप्रभृतित्रिपर्यायानभिषवान्करोति ॥ ३ ॥

यथा प्रातः सवनेऽभिहिताः ॥ ३ ॥

अत्र विशेषमाह—

आप्तमभिमिमीते ॥ ४ ॥

य आप्तो ग्रावा तमभिसोमं मिमीते प्रक्षिपति ॥ ४ ॥

कुत एतत्—

उपांशुसवनस्यानिङ्गनश्रुतेः ॥ ५ ॥

उपांशुसवनोपांशुपात्राणां अनिङ्गनमचालनं श्रूयते । तानि वा अनिङ्ग्यमानानि शेर आ तृतीयसवनादिति । न चाचाल्यमाने तस्मिन्नधिषवणे सोममानं शक्यते कर्तुमिति ॥ ५ ॥

इहा३ इहा३ इति प्रथमः पर्यायः ॥ ६ ॥

अभिषवस्य ॥ ६ ॥

अविलम्बितो द्वितीयस्तूर्णस्तृतीयः ॥ ७ ॥

अविलम्बितग्रहणाच्च प्रथमो विलम्बितः । स चायं वृत्तिधर्मः । वृत्तिधर्मोऽयंने विलम्बितादयः । तथा चाह अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् । शिष्याणां तु हितार्थाय कुर्याद्वृत्तिं विलम्बितामिति । प्रयोजनमविलम्बिततूर्णयोर्मात्रालोपो न भवति । इहा इहा इति च वीप्सोपदेशात् प्रतिप्रहारमभ्यासः । अत्र च केचिन्मन्त्रान्तरोपदेशात् मा भेरित्यस्याप्रवृत्तिमिच्छन्ति । नेत्युपाध्यायपादाः । येन पूर्वमन्त्रमबाधमानस्यापीहेत्यस्य निवेशो भवत्येव ॥ ७ ॥

अविलम्बितस्थान उत्तमे बृहद्बृहदिति ॥ ८ ॥

उत्तमेऽभिषवे अविलम्बितपर्यायस्य स्थाने बृहद्बृहदिति प्रयोगः शाखान्तरात् ॥ ८ ॥

अर्धं वाविशेषोपदेशात् ॥ ९ ॥

अभिषवार्धं वा बृहद्बृहदित्यनेन कर्तव्यम् । कुत एतदविशेषोपदेशात् । अविशेषेण हि माध्यन्दिनानां पठ्यते इहा३ इहा३ इत्यभिषुणोतीन्द्रमेवैनदाच्यावयति । बृहद्बृहदितीन्द्रमेवैतदाच्यावयतीति । यद्येवमविशेषात् विशेषो बलवानिति विशेषाङ्गीकरणमेव युक्तरूपम् । तस्मादविलम्बितस्थाने उत्तमे बृहद्बृहदित्येवसिद्धान्तः । अविशेषोपदेशस्तु यथाप्राप्तस्यानुवादकः ॥ ९ ॥

शुक्रप्रभृतिचतुर्णां ग्रहणम् ॥ १० ॥

ग्रहाणाम् ॥ १० ॥

आग्रयणः स्वतृतीयाभ्यो धाराभ्यः ॥ ११ ॥

गृह्णाति । धाराद्वयमस्त्येव आग्रयणं तु प्रतिप्रस्थाता आसिञ्चति ॥ ११ ॥

प्रागुक्थ्यान्मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्रमरुत्वत इति ॥ १२ ॥

गृह्णाति ॥ १२ ॥

उत्तरमेके ॥ १३ ॥

मरुत्वतीयं गृह्णन्ति । यदा त्वन्तराग्रयणोक्थ्यो षोडशी गृह्यते तदा मरुत्वतीयो मुष्टिग्रहः । धारां हि प्रकृत्योच्यते माध्यन्दिने च पञ्च प्रथमानिति ॥ १३ ॥

समन्वारब्धानिष्क्रमणादि करोत्यग्नीदग्नीनिति प्रैषात् ॥ १४ ॥

प्रातः सवनिकमात्रोपदेशात् अतिदिष्टम् ॥ १४ ॥

सदसि पवमानोपाकरणम् ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

अहर्गणे च सर्वत्र प्रायणीयोदयनीयवर्जम् ॥ १६ ॥

अहर्गणे च सदसि पवमानोपाकरणं भवति । सर्वत्र ग्रहणात् सर्वपवमानेषूपाकरणं सदसि भवति । ततश्च बहिष्पवमानमपि अहर्गणे सदस्येव भवति । प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा ॥ १६ ॥

पशुनेहीत्यपकृष्य दधिघर्माय दध्याहर दक्षिणा उपावर्त्तयेति प्रैषोपचयः ॥ १७ ॥

अग्नीदग्नीनिति प्रैषे पशुनेहीत्येतदपकृष्य दधिघर्माय दध्याहर दक्षिणा उपावर्त्तयेति प्रैषोपचयो भवति ॥ १७ ॥

सप्रवर्ग्ये दधिघर्मः ॥ १८ ॥

ततश्चाप्रवर्ग्ये दधिघर्माय दध्याहरेति न भवति ॥ १८ ॥

उपविश्य सदसः पुरस्तात्सपवित्रायामभिहोत्रहवण्यां ग्रहणं यथोक्तम् ॥ १९ ॥

सदसः पुरस्तादग्निहोत्रहवण्यां सपवित्रायां दधिघर्मस्य ग्रहणम् । यथोक्तग्रहणं च मन्त्रप्रवृत्त्यर्थम् । अवान्तरसामान्याच्च सपवित्रता शाखापवित्रेण ॥ १९ ॥

होतर्वदस्व यत्ते वाद्यमित्याह वाद्यान्ते श्रातꣳ हविरित्युत्तिष्ठन्नाह ॥ २० ॥

होतुर्यद्वाद्यं तदन्ते श्रातꣳ हविरित्युत्तिष्ठन्नाह ॥ २० ॥

दधिघर्मस्य यजेति प्रेष्यति ॥ २१ ॥

अत्र चोदकपरिप्राप्तेऽन्यं दधि घर्मस्य यजेति प्रैषः ॥ २१ ॥

हुतशेषं घर्मर्त्विजः सयजमानाः समुपहावं भक्षयन्ति यथोक्तम् ॥ २२ ॥

हुतशेषग्रहणाच्च स्रुच्यः शेषः । तथा च श्रूयते अनुवषट्कृत आहरति भक्षमिति । घर्मर्त्विग्ग्रहणं चेतरर्त्विग्व्युदासार्थम् । समुपहवमित्युपहूयोपहूय भक्षणम् । यथोक्तग्रहणं च मन्त्रप्रवृत्त्यर्थम् ॥ २२ ॥

१प्राणभक्षं वादीक्षिताः ॥ २३ ॥

कुर्वन्ति । वाशब्दो विकल्पार्थः । दीक्षितास्तु नियोगतः प्रत्यक्षभक्षमिति ॥ २३ ॥

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य पुरोडाशादि करोत्याधिष्ण्यनिधानात् ॥ २४ ॥

पशुपुरोडाशेन भागपरिहरणान्तेन प्रचर्य सवनीयपुरोडाशादि करोत्या धिष्ण्यनिधानान्तम् । तत्प्रैषे तूक्तो विशेषः ॥ २४ ॥

उन्नीयमानेभ्यश्चानुवाचनभृत्या चमसनि-

---

१ प्राणेन भक्षः प्राणभक्षः, नासिकयाऽवघ्राणमित्यर्थः ।

धानात् ॥ २५ ॥

चशब्दात्करोति ॥ २५ ॥

दशासून्नयति ॥ २६ ॥

चमसेषु ॥ २६ ॥

माध्यन्दिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ २७ ॥

प्रस्थितप्रैषः ॥ २७ ॥

मन्थीवत इति वा मधुश्चुतस्थाने ॥ २८ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २८ ॥

इडां भक्षयित्वा शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमः वासःप्रबद्धं हिरण्यं हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति ॥ २९ ॥

शालाद्वार्यग्रहणमाहवनीयव्युदासार्थम् । दक्षिणा सम्बन्धश्च होमो दाक्षिणहोमः । दक्षिणा च क्रतुदक्षिणोच्यते नात्रेयादीनां । उपचारवृत्तो हि तत्र दक्षिणा शब्दः । वासांसि बध्वा हिरण्यं हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति जुहोति ॥ २९ ॥

चित्रं देवानामिति द्वितीयाम् ॥ ३० ॥

आहुतिं जुहोति । द्वितीयग्रहणाच्चतुर्गृहीतं सहिरण्यता च प्राप्यते ॥ ३० ॥

आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति ॥ ३१ ॥

जुहोतीत्यनुवर्त्तते । अत्र हिरण्यचतुर्गृहीते न स्तोऽनुपदेशात् ॥ ३१ ॥

अयज्ञ इत्यपरामश्वं चेद्युक्तं दद्यादयुक्तं वा ॥ ३२ ॥

अथ यद्यश्वं युक्तं वायुक्तं वादाभ्यन्स्यादथ द्वितीयां जुहुयाद्यद्यु न नाद्रियेतेति वचनात् । यद्यपि दक्षिणायोगेन न युक्तोऽश्वः अथाप्ययुक्तोऽदक्षिणा भवति तथापि दातव्या । यथा शताश्वरथमध्वर्यवे ददातीति । तत्र चाश्वाहुतेरपकर्षः दास्यन्निति वचनात् । ननु चेह श्रूयते चतस्रो वै दक्षिणा हिरण्यं गौर्वासोऽश्व इत्यश्वनियमाच्चेच्छब्दो यद्यर्थः । एवं चेद्विकृत्यर्थो भविष्यति । यथा उल्मुकमुद्धृत्यनुयाजाश्चेदिति ॥ ३२ ॥

वासोहिरण्ये ददाति ॥ ३३ ॥

दक्षिणाम् ॥ ३३ ॥

सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदितिष्ठतीर्दक्षिणतो रूपेण व इति ॥ ३४ ॥

दृष्टार्थत्वात्प्रदेयहिरण्येन यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन् दक्षिणतो बहिर्वेदितिष्ठतीर्दक्षिणातो रूपेण व इत्यनेन मन्त्रेण । एतच्चाभिमन्त्रणं गवामृतस्य यथा प्रेतेति मन्त्रलिङ्गात् । अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ ३४ ॥

गवां शतं द्वादशं वातिक्रामति ॥ ३५ ॥

तं शतेनैव दक्षयतीति वचनात् । द्वादशं तु शाखान्तरात् ॥ ३५ ॥

मन्थौदनतिलमाषाश्च ॥ ३६ ॥

चशब्दाज्ज्ञीयन्ते । एते च पुरुषसंस्काराथाः न दीक्षणेति स म्प्रदायः । तथा च श्रूयते चतस्रो वै दक्षिणा हिरण्यं गौर्वासोऽश्व इति । दानं त्वेषां पुरुषसंस्काराय न दक्षिण्याय । मन्थौदनादिसंस्कृताः पुरुषाः कर्मानुष्ठास्यन्तीति । प्रयोजनं सत्त्रेषु प्रवर्त्तन्ते । एतेषामपि दक्षिणासम्बन्ध इत्यपरे ॥ ३६ ॥

अन्तरा शालासदसी दक्षिणेनाग्नीध्रं तीर्थेन ॥ ३७ ॥

गवादीनामतिक्रमणम ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति वा ॥ ३८ ॥

न वेति विकल्पः ॥ ३८ ॥

आग्नीध्रादनु गच्छति सुन्वन् ॥ ३९ ॥

आग्नीध्रं यावद्यजमान अनुगच्छति गवादीन् ॥ ३९ ॥

प्रागनुवाचनाच्च ॥ ४० ॥

इन्द्राय मरुत्वतेनुब्रूहीत्यतः प्राक्सुन्वन्नेव प्रत्येतव्यः ॥ ४० ॥

सदो गच्छति वि स्वारिति ॥ ४१ ॥

प्रेक्षते यतस्व सदस्यैरिति सदस्यान् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनम् ॥ ४३ ॥

तच्च दक्षिणादानायाऽतश्च सत्त्रे न भवति । सदो गमनं तु भवत्येव ॥ ४३ ॥

उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति ॥ ४४ ॥

उपविश्याग्नीध्रे हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इत्यनेन मन्त्रेण । हिरण्यग्रहणं च दक्षिणाद्रव्योपलक्षणार्थम । एवं हि श्रूयते तद्यदग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां नयन्तीति । समस्तानां च दक्षिणात्वं न हि-

रथवस्यैवेति ॥ ४४ ॥

आत्रेयाय चाग्नीध्रवत्सदसः पुरस्तादुपविष्टाय क आत्रेयं क आत्रेयमिति त्रिरुक्त्वा सकृच्छेषमहालेयमवालेयमकौद्रेयमशौभ्रेयमवामरथ्यमगौपवनमिति ॥ ४५ ॥

चशब्दादात्रेयाय च सदसः पुरस्तादुपविष्टाय हिरण्यं ददाति । आग्नीध्रवदिति मन्त्रो लभ्यते । इयांस्तु विशेषः । क आत्रेयं क आत्रेयमित्युक्त्वा ततो ददाति ॥ ४५ ॥

ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददाति ॥ ४६ ॥

ऋत्विग्ग्रहणं चमसाध्वर्युन्युदासार्थम् ॥ ४६ ॥

पृथक् शतानि पुरुषभेदात् ॥ ४७ ॥

प्रत्यृत्विजः शतः शतं देयम् । कुत एतत् । ऋत्विग्भेदात् ॥ ४७ ॥

प्रतिविभागो वा कर्मप्राधान्यात् ॥ ४८ ॥

प्रतिविभागेन वा दानम् । कुत एतत् । कर्मप्राधान्यात् । कर्मप्रधाना हि दक्षिणा न सम्प्रदानप्रधाना, अतश्च प्रतिविभाग इति ॥ ४८ ॥

यथारम्भं द्वादशद्वादशाद्येभ्यः षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्र इतरेभ्यः ॥ ४९ ॥

ऋत्विजः प्रकृत्यैव हि श्रूयते । अर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति । यथारम्भमिति ब्रह्मादिभ्यो वक्ष्यमाणक्रमेण ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यः ॥ ५० ॥

अध्वर्युभ्यां च ॥ ५१ ॥

हविर्धान उपविष्टाभ्यां ददाति ॥ ५२ ॥

अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीतः ॥ ५३ ॥

द्विवचनोपदेशात् अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ॥ ५३ ॥

रुद्राय त्वेति गां वृहस्पतये त्वेति वासो यमाय त्वेत्यश्वम् ॥ ५४ ॥

प्रतिगृह्णीत इत्यनुवर्त्तते ॥ ५४ ॥

कोदादित्यन्यत् ॥ ५५ ॥

प्रतिगृह्णीतः । अन्यच्च दक्षिणाद्रव्यव्यतिरिक्तम् । एवं हि श्रूयते अथ यदन्यद्ददाति कामेनैव तद्ददातीदं मय्यमुत्रासदिति तत्प्रत्येति कोदादिति ॥ ५५ ॥

इच्छतो मन्त्रवचनम् ॥ ५६ ॥

प्रतिग्रहमन्त्रवचनमिच्छया ॥ ५६ ॥

प्रत्येत्य प्रस्तोतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकोन्नेतृग्रावस्तुत्सुब्रह्मण्येभ्यः ॥ ५७ ॥

हविर्धानात्प्रत्येत्य सदसि व्यवस्थितेभ्यो ददाति ॥ ५७ ॥

प्रसृप्तेभ्यश्चान्यत् ॥ ५८ ॥

प्रासर्पकेभ्यश्चान्यद्ददाति ॥ ५८ ॥

कण्वकश्यपयाचमानवर्जम् ॥ ५९ ॥

कण्वकश्यपौ गोत्रतः । याचमानः प्रार्थयिता । एतेभ्यो न देयम् ॥ ५९ ॥

ज्ञातये चाश्रोत्रियाय ॥ ६० ॥

न देयम् । श्रोत्रियाय तु ज्ञातयेपि दीयत एव ॥ ६० ॥

न रजतं दद्याद्बर्हिषि पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्तीति श्रुतेः ॥ ६१ ॥

बर्हिःशब्देन कर्मोपलक्ष्यते । तत्र रजतं न देयम् निन्दार्थवादात् ॥ ६१ ॥

पत्नी च ददाति ॥ ६२ ॥

दीयमानमनुजानाति । द्रव्यासाधारण्यात् ॥ ६२ ॥

सर्वेभ्यो दत्वा प्रतिहर्त्रे पश्चात् ॥ ६३ ॥

सर्वेभ्यः प्रतिषिद्धेभ्य इति केचित् । तन्न, प्रतिषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मात्सर्वेभ्यो येभ्य एव दानमप्रतिषिद्धमिति । पश्चात्प्रतिहर्त्रे ददाति । प्रतिहर्त्रे उत्तमाय ददातीति वचनात् ॥ ६३ ॥

इन्द्राय मरुत्वते ऽनु वाचयति ॥ ६४ ॥

अथाहेन्द्राय मरुत्वते ऽनु ब्रूहीति इति वचनात् ॥ ६४ ॥

अदानमतः ॥ ६५ ॥

अतः परमदानम् । पूर्वं तु यावदिच्छं दानम् ॥ ६५ ॥

ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोसि मरुत्वतां त्वौजस इति ॥ ६६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ६६ ॥

अध्वर्युमनु जुहोति ॥ ६७ ॥

एनं ग्रहं प्रतिप्रस्थाता ॥ ६७ ॥

सशस्त्रे त्वानुपूर्व्ययोगात् ॥ ६८ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सशस्त्रे मरुत्वतीये ऽध्वर्युमनु हूयते

न प्रथमे, एवं मन्त्राणामानुपूर्व्ययोगः कृतो भवति ॥ ६८ ॥

तृतीयश्रुतेश्च ॥ ६९ ॥

तेष्य एतं तृतीयं ग्रहमगृह्णीतुपयामगृहीतोसि मरुत्वतां त्वौजस इति । पूर्वं तु मुख्यत्वाद्ध्यवसितं तच्चोक्तेन न्यायेनानुपपन्नमिति ॥ ६९ ॥

वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति ॥ ७० ॥

वशिना रिक्तेन पात्रेण मरुत्वतीयं गृह्णाति मरुत्वन्तमित्यनेन मन्त्रेण । तच्च ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं गृह्णातीति वचनात् ॥ ७० ॥

निर्हृते पात्रे होता शंसति ॥ ७१ ॥

पूर्वमरुत्वतीयस्य भक्षोत्तरकालं पात्रनिर्हरणे कृत इत्यर्थः । होता शंसतीति यदुक्तं भवति । होतुः पुरस्तात्प्राक्कृतस्त इति । गतस्तोत्रो ह्ययं माध्यन्दिनेन पवमानेन ॥ ७१ ॥

जनिष्ठा उग्र इत्येतस्यां मदामोदैवेति प्रति

गरः सकृत् ॥ ७२ ॥

जनिष्ठा उग्र इत्यस्यामृचि पादशः शस्यमानायां यत्र क्वचन प्रदेशे मदामोदैवेति सकृत्प्रतिगरः ॥ ७२ ॥

तत्स्थाने विकृतौ ॥ ७३ ॥

तस्याः स्थाने विकृतौ या भविष्यति तस्यामपि मदामोदैवेति सकृत्प्रतिगरः ॥ ७३ ॥

आ निधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदे-

ववन्महां इन्द्र इति ॥ ७४ ॥

महामरुत्वतीयस्या पात्रनिधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववदिति यदुक्तं भवति । शुक्रपात्रेणा द्रोणकलशादन्वारब्धे वेति

च । महाँ इन्द्र इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७४ ॥

शुक्रं पूतभृत्यासिच्य पृष्ठमुपाकृत्य प्रेष्यत्य-भिषोतारोभिषुणुतौलूखलानुद्वादयताग्नीदा-शिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति ॥ ७५ ॥

पूतभृति शुक्रासेकं कृत्वा पृष्ठस्तोत्रमुपाकृत्य प्रेष्यत्यभिषो-तारो ऽभिषुणुतेति । चत्वारः प्रैषार्थाः ॥ ७५ ॥

ऋजीषमिश्रमंशुमभिषुण्वन्ति यथाकथाचा-नुदकम् ॥ ७६ ॥

उदकस्यानाम्नानात् ॥ ७६ ॥

आधवनीये करोति ॥ ७७ ॥

तत एव हि पावनं श्रूयत इति ॥ ७७ ॥

त्रिपर्यायान्वाभिषवोपदेशात् ॥ ७८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । त्रिपर्यायान्वाभिषवान्करोति न यथा कथा च । अभिषोतारो ऽभिषुणुतेति ह्यभिषवोपदेशो भवति । स च यथा भूतो दृष्टस्तथा भूत एव कर्त्तव्य इति । उदकस्य त्वनाम्ना-तत्वादेवाभावः ॥ ७८ ॥

मानाभिमर्शनवर्जं कृतत्वात् ॥ ७९ ॥

मानाभिमर्शने तु कृतत्वादेव न क्रियेते ॥ ७९ ॥

पूतभृतिपावनं शुक्राभावात् ॥ ८० ॥

सोमस्य पावनं पूतभृति कर्त्तव्यम् । न ह्यत्र शुक्रो विद्यते । अथैतन्निर्ऋति शुक्रं यत्तृतीयसवनमिति ॥ ८० ॥

स्तूयमाने कुम्भे चर्जीषस्यावधानम् ॥ ८१ ॥

चशब्दात्पूतभृति च पावनम् ॥ ८१ ॥

सवनीया अपयस्याः ॥ ८२ ॥

प्रातः सवन एवैषामैत्रावरुणीपयस्यावक्लृप्ता भवति नेतरयोः सवनयोरिति ॥ ८२ ॥

सौम्यश्चरुर्वारुणाश्चैककपालोऽधिकौ ॥ ८३ ॥

अधिकग्रहणात्सवनीयैः सहत्वं गम्यते । ततश्चाग्नीध एव कर्तृत्वम् ॥ ८३ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वोक्थ्यं विगृह्णाति पूर्ववदिन्द्राय त्वेति सर्वेभ्यः ॥ ८४ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रादिपात्रप्रक्षालनान्तं कृत्वोक्थ्यं विगृह्णाति । पूर्ववदिति त्रेधम् । इन्द्राय त्वेति सर्वेभ्यः । इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवन ऐन्द्रꣳ हि माध्यन्दिनꣳ सवनमिति ॥ ८४ ॥

वसतीवरीश्चासिञ्चतीदं तृतीयꣳ सवनं कवीनामृते न ये चमसमैरयन्त ते सौधन्वनाः स्वरानशानाः स्विष्टिं नोऽभि वसीयो नयन्त्विति ॥ ८५ ॥

अनेन मन्त्रेण । चशब्दात्प्रागच्छावाकविग्रहात् ॥ ८५ ॥

एकधनशेषं च ॥ ८६ ॥

चशब्दादनेनैव मन्त्रेणासिञ्चति ॥ ८६ ॥

प्रसूतान्तं भवति ॥ ८७ ॥

सर्पणस्योत्तरत्राभिधानात् ॥ ८७ ॥

एहि यजमानेत्याह हविर्धानं प्रविशन्त्यध्वर्यु-

यजमानप्रतिप्रस्थात्रग्नीदुन्नेतारः ॥ ८८ ॥

वचनसामर्थ्यात् । ते सम्प्रापद्यन्ते ऽध्वर्युश्च यजमानश्चेत्येवमादि ८८ ॥

पत्नी चापरेण ॥ ८९ ॥

द्वारेण । चशब्दात्प्रविशति ॥ ८९ ॥

अपिहितद्वार आदित्यस्थाल्यात्रमादाय सꣳस्रवांश्चोपरि पूतभृतस्तत आदित्यग्रहं गृह्णाति सꣳस्रवेभ्यः कदा चनेति ॥ ९० ॥

अपिहितद्वारे हविर्धाने आदित्यपात्रं गृहीत्वा संस्रवांश्च य आदित्यस्थाल्यामासिक्ताः उपरि पूतभृतः संस्रवेभ्य आदित्यग्रहं गृह्णाति कदा चनेत्यनेन मन्त्रेण । अपगृह्य पुनः कदा चनेति द्वितीयग्रहणम् ॥ ९० ॥

दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति ॥ ९१ ॥

एनं आदित्यग्रहं दध्ना श्रीणाति मध्ये पश्चिमे वाऽन्ते यज्ञो देवानामित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९१ ॥

उपाꣳशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति॥९२॥

उपांशुसवनेन मिश्रयति ग्रहं विवस्वन्नादित्येति ॥ ९२ ॥

उपाꣳशुसवनमुन्नेते प्रयच्छत्यासृजग्राव्ण इति चाह ॥ ९३ ॥

चशब्दात्प्रयच्छन्नासृज ग्राव्ण इत्याह ॥ ९३ ॥

आधवनीये चमसे वा सोमवति ग्रावणो-
वधाय स्थाने निदधाति ॥ ९४ ॥

तानाधवनीये वा सृजति चमसे वा राजानमुन्नीयेति वचना-त् । तत्स्थानं चाधिषवणयोरुपरि ॥ ९४ ॥

अपावृतद्वारे निष्क्रामतो ग्रहमपिधाय पाणि-
ना स्थाल्या वा ॥ ९५ ॥

अर्थप्राप्तत्वादपावरणमवाच्यमिति चेत् । वाच्यं च द्वयोरपि यथा स्यात् । अथ प्राप्त्या ह्येकस्यापावरणं निष्क्रामत इति वचनो पदेशात् । प्रतिप्रस्थाता द्वितीयः ॥ ९५ ॥

अन्वारब्ध आदित्येभ्योऽनु ब्रूहीत्याह
प्रैषानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्नाह प्रियेभ्यः
प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो मह स्वसरस्य
पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति ॥ ९६ ॥

अथाहादित्येभ्योऽनु ब्रूहीत्यत्र सम्पश्येद्यदि कामयेताआढ्यत्वे-व सम्पश्येदादित्येभ्यः प्रेष्येत्येव मादि । अत्र केचित् ब्रूहीति प्रेष्येति च क्रियापदयोरनन्तरमेव विशेषणपदोच्चारणं कुर्वन्ति । एवमेव हि ब्राह्मणपाठः आदित्येभ्यः प्रेष्यति प्रियेभ्यः प्रियधामभ्य इति । नैतदेवमिति सम्प्रदायः । येन प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्य इत्येवमादीनि देवताविशेषणानि । विशिष्टदेवतापदोत्तरकालं चानु ब्रूहि प्रेष्येति च युक्तम् । इन्द्राय मरुत्वते ऽनु ब्रूहीति यथा, यथा च देवाय सवित्रेऽनु ब्रूहीति । तस्मादुत्तरकालीनमेव क्रियापदमिति । यस्तु ब्राह्मणपाठः स विशेषेण पदविधानार्थो न क्रमार्थः ॥ ९६ ॥

हुत्वा प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति शेषौ ॥ ९७ ॥

ग्रहशेषं स्थालीशेषं च । अत एव स्थालीतः स शेषग्रहणं स-

शेषश्च ग्रहहोमः ॥ ९७ ॥

अत्र सर्पणमादित्यग्रहस्य प्राक्तृतीयसवनश्रुतेः ॥ ९८ ॥

अस्मिन्नवसरे सर्पणं भवति । तस्मादादित्यग्रहः प्राक्तृतीयसवनात् श्रूयते संस्थित एव माध्यन्दिने सवने पुरातृतीयसवनादेतमजुहवुरिति । सर्पणं च तृतीयसवनादि । ततोपि पुरास्य होमः । पुराशब्दश्चात्र प्राथम्यवाची माध्यन्दिनसवनस्य संस्थाश्रुतेः। संस्थित एव माध्यन्दिने सवन इति । न चान्यत्सवनान्तरमस्ति । तस्मात्पुरा तृतीयसवनात् प्रथमं तृतीयसवनादिति द्रष्टव्यम् । यच्च तुरीयादित्यसवनमिति तत्प्राक् सर्पणात् क्रियमाणस्योपचारवृत्त्या द्रष्टव्यम् । प्रयोजनं तृतीयसवनधर्म एवास्येति ॥ ९८ ॥

आग्रयणमादायासिञ्चति पवित्रेधिपूतभृतम्॥९९॥

आग्रयणं गृहीत्वा पूतभृत उपरिष्टात् पवित्र आसिञ्चति नेष्टा ॥ ९९ ॥

प्रतिप्रस्थाता च संस्रवौ ॥ १०० ॥

चशब्दादासिञ्चति ॥ १०० ॥

आधवनीयादुन्नेतोदञ्चनेन चमसेन वा ॥ १०१॥

आसिञ्चति । ततो धाराचतुष्टयम् ॥ १०१ ॥

तत आग्रयणं गृह्णाति ॥ १०२ ॥

तं चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णातीति वचनात् ॥ १०२ ॥

उक्थ्यं चोत्तरेष्वेकया ॥ १०३ ॥

चशब्दादुक्थ्यं च गृह्णात्युत्तरेषु संस्थाविशेषेषु एकया धारया । सा चाधवनीयादुन्नेतृकर्तृका । निष्ठितत्वादितरासां धाराणाम् ॥ १०३ ॥

पूतभृत्या शरमासञ्चत्याशर्मे ऊर्जमुत सु-
प्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविणं सुवर्चसम् स-
ञ्जयन् क्षेत्राणि सहसाहमिन्द्र कृण्वानो
ऽन्यानधरान्त्सपत्नानिति ॥ १०४ ॥

दधि विनीतं यत्तदा शिरम् ॥ १०४ ॥

अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नी ॥ १०५ ॥

पूतभृतम् ॥ १०५ ॥

समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोति माध्य-
न्दिनवत् ॥ १०६ ॥

इयांस्तु विशेषः । प्रतिप्रस्थातः ॥ १०६ ॥

पशौ संवदस्वेत्युपचयस्थाने ॥ १०७ ॥

प्रातः सवनप्रभृत्या संवादाच्छ्रुतेः ॥ १०८ ॥

श्रुतिग्रहणात्प्रतिज्ञोत्प्रेक्ष्यते । स प्रातः सवन आलब्ध आ तृतीयसवनात् श्रप्यमाणा उपशेत इति ॥ १०८ ॥

शमितनुशासनप्रभृतीडान्तं कृत्वा पुरोडा-
शादि चेडाभक्षात् ॥ १०९ ॥

शामित्रानुशासनं त्रिः प्रच्यावयतादित्येकम् । यत्वा पृच्छाविधि द्वितीयम् । तत्प्रथममर्थात्प्रातः सवन एव गतम् । इह तु द्वितीयशामित्रनुशासनप्रभृति द्रष्टव्यम् । शामित्रानुशासनप्रभृतिपश्विडान्तं कृत्वा चशब्दात्पुरोडाशादि करोति आ इडाभक्षात् ॥ १०९ ॥

अत्रविशेषः—

चमसैरेव ॥ ११० ॥

अतिदेशसूत्रेण पुरोडाशादि सर्वं प्राप्तम्। तत्र शुक्रामन्थिप्रचारनिवृत्त्यर्थः चमसैरेवेत्येवकारकरणम् ॥ ११० ॥

होतृचमसं गृहीत्वाश्राव्याह तृतीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुवतो वाजमतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतस्तीव्राँ३ आशीर्वत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येत्याशीर्वत इति शुक्रस्थाने ॥ १११ ॥

यत्र शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति तत्राशीर्वतोऽभ्युन्नयध्वमिति प्रयोगः ॥ १११ ॥

प्रागिडाभक्षाद्धविर्धाने यथास्वं चमसेषूपास्यन्ति पुरोडाशमात्रा अनुदकाः पिण्डपितृयज्ञवद्दानप्रभृतिप्रागवघ्राणात् ॥ ११२ ॥

इडाभक्षात् पूर्वं हविर्धाने यथास्वं चमसेषु पुरोडाशपात्रानुपक्षिपन्ति उदकवर्जं पिण्डपितृयज्ञवत् प्रागवघ्राणात् ॥ ११२ ॥

पितृशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् स्वपितृभ्यो दानप्राप्ती इदमाह—

यजमानपितृभ्यो वा तस्य फलाधिकारात् ॥ ११३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। यजमानपितृभ्य एव दद्युर्न स्वपितृभ्यः। तदीयं च द्रव्यमत्र त्यज्यते यागावशिष्टं अतस्तत्पितृभ्य एव प्राप्नोति। येषां चर्त्विजां चमसा न विद्यन्ते। यथासन्नचमसेषु दद्युर्यथा नेष्टृचमसे ऽध्वर्यवे[1] इति ॥ ११३ ॥

भक्षयित्वेडामुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण

१ अध्वर्यवश्चमसाध्वर्यव इत्यर्थः।

सावित्रग्रहणं वाममद्येति काले पात्नीव-
तमितरेण ॥ ११४ ॥

एवमेव हि श्रूयते । पात्नीवतं प्रकृत्य यदि सावित्रमुपांशुपा-
त्रेण गृह्णीयादन्तर्यामपात्रेणैनं यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृह्णीया-
दुपांशुपात्रेणैतमिति ॥ ११४ ॥

देवाय सवित्रे ऽनुवाचयति ॥ ११५ ॥

अथाह देवाय सवित्रे ऽनुब्रूहीति वचनात् ॥ ११५ ॥

अभक्षितेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतो-
सि सुशर्मासीति ॥ ११६ ॥

अभक्षितेनेति । तेनैव पात्रेण भक्षश्चात्र न भवति अभक्षितेने-
ति तत्प्रतिषेधात् ॥ ११६ ॥

होताशंसति ॥ ११७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते होतुः पुरस्तात्प्राङ्ङास्त इति यदुक्तं भवति
गतस्तोत्रोयमिति च ज्ञापनाय ॥ ११७ ॥

एकया च दशभिश्चेति शस्यमाने द्विदेव-
त्यानि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे निदधाति॥ ११८॥

एकया च दशभिश्चेत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये शस्यमाने द्विदेवत्य-
पात्राणि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे निदधाति ॥ ११८ ॥

प्रधावा यज्ञैरित्येतासु मदामोदैवेति त्रिः
प्रतिगरः ॥ ११९ ॥

प्रधावा यज्ञैरित्येतासु यत्र क्वचन प्रदेशे शस्यमानासु मदा-
मोदैवेत्यव्यवहितः त्रिः प्रतिगरो भवति । अव्यवहिते संख्या
प्रवर्तते ॥ ११९ ॥

[१]स्वादुष्किलीयासु चेच्छन् ॥ १२० ॥

त्रिः प्रतिगृणाति ॥ १२० ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा सौम्येन चरति ॥ १२१ ॥

महावैश्वदेवस्य आ पात्रप्रक्षालनान्तं कृत्वा सौम्येन चरुणा प्रचरति ॥ १२१ ॥

आज्येनोभयतः परियजति ॥ १२२ ॥

अधस्ताच्चोपरिष्टाच्च ॥ १२२ ॥

अन्यतरतो वा ॥ १२३ ॥

वेति विकल्पः ॥ १२३ ॥

घृतस्य यजेत्याह घृतशब्दउपांशु ॥ १२४ ॥

वचनादुपांशुद्रव्योच्चारणम् मन्त्रलिङ्गाच्चाग्नेर्देवतात्वम् घृताहवनो घृतपृष्ठो अग्निरिति । तस्य चोपांशुयाजविध्यन्तेनोपांशुत्वम् ॥ १२४ ॥

सौम्यस्य यजेति सौम्येन चरन् ॥ १२५ ॥

वचनाद्द्रव्योच्चारणम् । देवतापदोच्चारणं तु चोदकेनैव । उपरिष्टादपि च वैष्णवो घृतयागः । मन्त्रलिङ्गाद्देवोरु विष्णोर्विक्रमस्वेति । अन्यतरश्चेति घृतयागो मन्त्रलिङ्गादेवाग्नावैष्णवो भवति ॥ १२५ ॥

यावदुक्तं सौम्यस्य पुनर्ग्रहणात् ॥ १२६ ॥

सौम्यचरोर्यावदुक्तं भवति । शेषकार्याण्यपि न प्रवर्त्तन्ते । पुनर्ग्रहणं हि भवति । स आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्चरोरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्याश्राव्याह सौम्यस्य यजेति वषट्कृते जुहोतीति । एवं च व्यूहने वचनात् सोमस्योच्चारणम् ॥ १२६ ॥

---

१ आग्निमारुतशस्त्रमध्ये स्वादुष्किलीयानामिकाः काचनऋचः सन्तीत्यर्थः ।

आज्यमासिच्योद्गात्रे सौम्यं प्रयच्छति चतुर्गृहीतं प्रचरण्याधिष्ण्येषु जुहोति यथान्युप्तं प्रभात्रयञ्छालाकान्प्रदीप्य प्रदीप्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२७ ॥

चतुर्गृहीतं प्रचरण्या धिष्ण्येषु जुहुयात् येन क्रमेण न्युप्ताः प्रभावयं जुहोति न पुनर्गृह्णाति शालाकान्प्रदीप्य धिष्ण्येषु जुहोति विभूरसीत्यभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । त्रिभिः शलाकाभिः शालाको भवेति । ते च प्रतिधिष्ण्यं त्रयस्त्रयो भवन्ति ॥१२७॥

आग्नीध्रीये पुनः पश्चादिच्छन् ॥ १२८ ॥

जुहोति । तच्च तूष्णीं काण्वशाखापाठात् ॥ १२८ ॥

उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येत्यनेन मन्त्रेण प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति ॥१३०॥

अथ यः प्रचरण्याᳲ सᳲस्रवः परिशिष्टो भवति तेनैनᳲ श्रीणातीति ॥ १३० ॥

अग्नीत्पात्नीवतस्य यजेत्याह ॥ १३१ ॥

एतावानेव प्रैष इति सम्प्रदायः ॥ १३१ ॥

अग्ना३इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोति ॥ १३२ ॥

आहवनीयस्य ॥ १३२ ॥

प्रेष्यति चाग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीद नेष्टः पत्नी-

मुदानयोद्गात्रा संख्यापयोन्नेतर्होतुश्चमसमनू-
न्नय सोमं मातिरीरिच इति ॥ १३३ ॥

प्रेष्यति चेति चशब्दादग्नीध्रे भक्षमाहृत्योपहवप्रत्युपहवौ करोति ततः प्रेष्यति । एवं हि श्रूयते आहरत्यध्वर्युरग्नीध्रे भक्षं स आहाध्वर्य उपमाह्वयस्वेति तन्न प्रत्युपह्वयेत को हि ह तस्य निरष्टस्य प्रत्युपहवस्तं वै प्रत्येवोपह्वयेत जुह्वत्यस्याग्नौ वषट्कुर्वन्ति तस्मात्प्रत्येवोपह्वयेताथ सम्प्रेष्यति तं होतुश्चमसमनून्नयेति। होतृचमसग्रहणं सर्वचमसोपलक्षणार्थम् । सोमं मातिरीरिच इत्यतिरेकप्रतिषेधार्थम् ॥ १३३ ॥

प्रभावयेत्युक्थ्यादिषु ॥ १३४ ॥

प्रैषः तत्र हि सोमेनार्थः ॥ १३४ ॥

आग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारोपह्वानाभ्याम् ॥ १३५ ॥

आग्नीध्रे पात्नीवतस्य भक्षणम् । तत्र स्थितेन हि वषट्कारः कृतः उपहवप्रत्युपहवौ च ॥ १३५ ॥

सपात्र आसीदति नेष्टुरुपस्थम् ॥ १३६ ॥

सह पात्रेणाग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदति स बिभ्रदेवैतत्पात्रमग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदेति वचनात् ॥ १३६ ॥

अत्र वा भक्षणं पात्रहरणसामर्थ्यात् ॥ १३७ ॥

अत्र वा भक्षणम्भवति यत्र नेष्टोपविष्टः । कुत एतत् । पात्रहरणं ह्येवमर्थवद्भवति । इतरथादृष्टार्थता स्यात् । न च दृष्टेसत्यदृष्टार्थता युक्ता ॥ १३७ ॥

अग्नीत्प्रक्षाल्य पात्रं खरे करोति ॥ १३८ ॥

पात्नीवतसम्बन्धि ॥ १३८ ॥

यज्ञायज्ञियꣳ स्तोत्रमुपाकरोति होतृचमस-
मुपस्पृश्य ॥ १३९ ॥

होतृचमसोपस्पर्शनं शाखान्तरात् ॥ १३९ ॥

प्रोर्णुते चेच्छन्नुद्गातृवत् ॥ १४० ॥

लोकवत्सकर्णकं उद्गातृवदकर्णकम् ॥ १४० ॥

पत्नीꣳ सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टा-
मुद्गात्रा समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति ॥ १४१॥

नेष्टा पत्नीꣳ सदः प्रवेश्य अपरेण द्वारेण उद्गातॄणामुत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा सह समीक्षणं कारयति । कारिते चाध्येषणा। पन्युद्गातारमीक्षस्वेति । प्रजापतिर्वृषासीत्यनेन मन्त्रेण समीक्षते पत्नी ॥ १४१ ॥

पान्नेजनीभिरभिषिञ्चति विवृत्य दक्षिणो-
रुम् ॥ १४२ ॥

विपरावृत्य दक्षिणमूरुं पान्नेजनीभिरभिषिञ्चति पत्नी । अत्र छान्दोग्ये वचनं प्रतिहिङ्कारमीक्षणम् प्रतिनिधनं चोर्वासेकः ॥१४२॥

उद्गात्रानुज्ञाता गच्छति ईक्षिता वा त्रिः ॥१४३॥

पत्नी । त्रिः उद्गात्रेक्षणोर्वासेकौ भवतः ॥ १४३ ॥

एवान इन्द्रो मघवेति शस्यमाने ध्रुवꣳ हो-
तृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति ॥ १४४ ॥

एवान इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये शस्यमाने ध्रुवꣳ होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४४ ॥

अवनयामि-स्थाने गृह्णामीति वा ॥ १४५ ॥

अवनयामीत्यस्य स्थाने गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ १४५ ॥

वैश्वानरं यजमानस्य गृहीतश्चेत् ॥ १४६ ॥

गृहीतश्चेद्वैश्वानरो यजमानचमसेऽवनयेत् ॥ १४६ ॥

पात्रप्रक्षालनान्तेऽनुयाजाः समिदादि ॥ १४७ ॥

आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति वचनात् । समिदादीनि च समिद्ग्रहणस्य यदादौ तदादि उल्मुकसमासादीत्यर्थः । अनुयाजार्थौह्युल्मुकसमास इति ॥ १४७ ॥

उक्थ्यत्रिग्रहणमुत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति ॥ १४८ ॥

उत्तरेषु संस्थाविशेषेषूक्थ्यत्रिग्रहणमिन्द्रावरुणाभ्यामित्येवमादिभिर्मन्त्रैः ॥ १४८ ॥

स्तुतशस्त्रे अधिके षोडशी चेत् ॥ १४९ ॥

अषोडशिन्यपि षोडशिनो ग्रहणं विहितम् अप्यग्निष्टोमे प्रहीतव्य अप्युक्थ्ये ग्रहीतव्य इति । अग्निष्टोमसंस्था च यज्ञायज्ञियाग्निमारुतान्ता उक्थसंस्था चोक्थ्यत्रिग्रहणान्ता । तदन्ते षोडशियागो विकल्पेन । तत्र च स्तोत्रशस्त्रमात्रमेवाधिकं भवति । न यथा षोडशिसंस्थे तृणहिरण्यकृष्णोश्व इत्येवमादि । एवमेव शाखान्तरेस्य विधानमिति ॥ १४९ ॥

तृतीयसवने प्रसवः ॥ १५० ॥

अप्रसव इति केचित् । तदनुपपन्नं प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । न चास्य प्राप्तिरुक्ता । तस्मात्तृतीयसवने ऽत्र प्रसव इति सूत्रं व्याख्येयम् । विहितं च शाखान्तरेषु । सवनीये सर्पन्तीति । यत्सवनान्ते सर्पणं तदत्र भवतीति सूत्रार्थः ॥ १५० ॥

स्रुग्व्यूहनमग्नेर्वनस्पतेरिन्द्रस्य वसुमतो रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वा-

जवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतः सोम-
स्योजितिमित्यग्निर्वनस्पतीरिन्द्रो वसुमान्-
रुद्रवानादित्यमानृभुमान्विभुमान्वाजवान् बृ-
हस्पतिमान्विश्वदेव्यावान्त्सोमस्तमपनुद-
न्त्विति ॥ १५१ ॥

शाखान्तरोपदेशात् ॥ १५१ ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यां वा सोमोपदेशादित-
रासाम् ॥ १५२ ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यामेव वा स्रुग्व्यूहनमभिसम्बध्यते न वसुमदादिदेवताभिः। कुत एतत्। सोमोपदेशात्तासाम्। सोमे हि वा उपदिश्यते इन्द्रायत्वा वसुमते रुद्रवत इन्द्राय त्वादित्यवत इत्येवमादिनेति ॥ १५२ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

सर्वा वा सवनीयसौम्यभावात् ॥ १५३ ॥

सर्वा वा वसुमदाद्या अपि व्यूहनेनाभि सम्बध्यन्ते। कुत एतत्। सवनीयेषु सौम्ये च भावात्तासाम्। कथं कृत्वा। सर्वत्र हीन्द्रोभीज्यते। सवनीयान्प्रकृत्य हि श्रूयते सर्वे ऐन्द्रा भवन्तीति। ननु च गुणभेदोत्र। किं क्रियतां वचनमत्र। निर्वापे हि हरिवदादिविशिष्ट इन्द्रो यागेच निर्गुणो व्यूहने च वसुमदादिविशिष्ट इति वचनेन हि विधानम्। नास्ति वचनस्यातिभारस्तस्मात्साधूक्तं सर्वा वा सवनीयसौम्यभावादिति। सौम्ये निःसन्दिग्ध एव सद्भावः ॥ १५३ ॥

विमुच्य स्रुचौ द्रोणकलशे हारियोजनग्रह-
णमुपयामगृहीतोसि हरिरसीति ॥ १५४ ॥

चोदकपरम्परापरिप्राप्तं स्रुग्विमोकं कृत्वा द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोसि हरिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५४ ॥

धानाश्चात्रपति ह्र्योर्धाना इति ॥ १५५ ॥

यवब्याद्नन्तरम् । श्रयणं चैतत् । शाखान्तरश्रवणात् । धानाभिर्हारियोजनं श्रीणातीति । प्रयोजनं श्रयणधर्मोऽत्र भवति ॥१५५॥

उन्नेतानुवाचयति मूर्धनि कृत्वा धाना सोमेभ्यो ऽनुब्रूहीति ॥ १५६ ॥

एतावनेष प्रैष इति सम्प्रदायः। इन्द्राय धाना सोमेभ्य इत्यपरे। तत्पुनर्युक्तमयुक्तं वेति विचारणीयम्। न ह्यत्र चोदकप्राप्तिरस्ति। अनुवाचनप्रैषो यथा देवतमित्येतद्दर्शपूर्णमासविषयम्। अतोऽत्र दुर्लभा प्राप्तिर्देवतापदोच्चारणस्य। एवं च कृत्वेन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीति वचनात् देवाय सवित्रेऽनुवाचयतीति वचनाद्देवता पदोच्चारणम्। आश्राव्याह दधिघर्मस्य यजेति तत्र चोदकपरिप्राप्त्या देवतापदोच्चारणम्। इह पुनर्न तथा धर्म इवेति सम्प्रदायः॥ १५६ ॥

आश्राव्याह धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥१५७॥

उन्नेतैवाभिप्रवृत्तत्वात्तथा च लिङ्गादूर्ध्वौ वोन्नेतारौ कुर्वते तयोर्यतरो नाश्रावयेदित्युन्नेतुराश्रवणं दर्शयति ॥ १५७ ॥

भक्षं हरेदिच्छन् ॥ १५८ ॥

इच्छन्सर्वहुतं करोति धानावर्जम् ॥ १५८ ॥

उत्तरवेदौ वा निधाय विलाभम् ॥ १५९ ॥

उत्तर वेदौ वा निधाय द्रोणकलशं विलाभ्यधानाः। वा सदसि विलाभः ॥ १५९ ॥

यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपन्ति ॥ १६० ॥

धानाः। उत्तरवेद्यावपि विलाभे सदस्येव प्राणभक्षः। तत्र

हि सर्वभक्षाणां विधानमुदरमेवाय सदस्तस्मात्सदसि भक्षयन्तीति । धानाभक्षणं सर्वेषाम् । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इति ॥ १६० ॥

शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६१ ॥

तच्च सर्वेषां सहकारिणामपि विधानसामर्थ्यात् ॥ १६१ ॥

अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान्पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितकुशानवधाय संवर्चसेति ॥ १६२ ॥

चात्वालमपरेण चमसान्पूर्णपात्रान्कृत्वा हरितकुशानवधाय यथास्वमवमृशन्ति संवर्चसेति । बहुवचनोपदेशात् अधिकाराच्च सहकारिवचनाच्च सर्वर्त्विजः । येषामपि चमसा न सन्ति तेपि यथाख्यया सन्निहितानां चमसानवमृशन्ति ॥ १६२ ॥

मुखान्यालभन्ते दधिक्राव्ण इत्याग्नीध्रे दधिभक्षणम् ॥ १६३ ॥

सर्वे कुर्युरधिकारात् सहकारिप्रत्ययाच्च ॥ १६३ ॥

पत्नीसंयाजाः पशुवत् ॥ १६४ ॥

पशुवदिति किमर्थमुच्यते । बहवो ह्यत्र सवनीयाः पुरोडाशाः समानतन्त्राः । भूयसां सधर्मत्वन्यायात्तद्धा मा भूवन्निति । यद्येवमस्तु तथेति । नैतदेवम् । पशुतन्त्रं ह्यत्र महत् लघु पौरोडाशिकम् । तेन वृद्धोपकटकन्यायेन पाशुकतन्त्राभ्युपगम एव युक्तरूप इति साधूच्यते पशुवदिति ॥ १६४ ॥

समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूंषि जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६५ ॥

साभ्यासमिदमेकं कर्मेत्युक्तमेव । नवसंख्या तु पाशुकी । त-

सन्त्राभ्युपगमात् । तथा च पशुगणे सवनीयपशुविकारत्वान्नैव भवन्ति ॥ १६५ ॥

आसन्द्युदुम्बर्यौ चात्वालꣳ हरति सोमालिप्तं च ॥ १६६ ॥

हरन्ति ॥ १६६ ॥

कृष्णविषाणा मेखले चात्वाले प्रास्यति मा हिर्भूरिति ॥ १६७ ॥

अहिपृदाकुशब्दयोरुपमानार्थत्वात् बहुत्वेऽप्यनूहः ॥ १६७ ॥

प्रतिप्रस्थाता च शङ्कुयोक्त्रे तूष्णीम् ॥ १६८ ॥

चशब्दाच्चात्वाले प्रास्यति ॥ १६८ ॥

उरुꣳहीति वाचयति यजमानम् ॥ १६९ ॥

साम प्रेष्यति गाय ब्रूहीति वा ॥ १७० ॥

वेति विकल्पः ॥ १७० ॥

व्यध्वोदकान्तयोश्च ॥ १७१ ॥

सामप्रेष्यति । व्यध्वशब्देनार्धपथ उच्यते ॥ १७१ ॥

सर्वे निधनमुपयन्ति ॥ १७२ ॥

सर्वशब्दो निरवग्रहः सर्वर्त्विग्विषयः ॥ १७२ ॥

आहृतमादायावभृथं गच्छन्ति स्यन्दमानानाꣳ स्थावराः ॥ १७३ ॥

पश्चाच्चात्वालमाहृतमासन्द्यौदुम्बर्यादि तदादायावभृथं कर्तुं यान्ति स्यन्दमानानामपां या स्थावरा आपः । स यः स्यन्दमानानाꣳ स्थावरो ह्रदः स्यादिति वचनात् ॥ १७३ ॥

तदभावेऽन्याः ॥ १७४ ॥

यद्यु तान्न विन्देदपि या एव काश्चापोऽभ्यवेयादिति ॥ १७४ ॥

नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन् ॥ १७५ ॥

नमो वरुणायेत्यमुं मन्त्रं वाचयति । बाहुगृहीतं यजमानमपोऽवतारयन् ॥ १७५ ॥

प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमिति ॥ १७६ ॥

समिधमप्सु प्रास्य चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १७६ ॥

अपरेण प्रयाजान्बर्हिर्वर्जम् ॥ १७७ ॥

अपरेण चतुर्गृहीतेन बर्हिर्वर्जं प्रयाजान्करोति । अपरग्रहणं पूर्वं चतुर्गृहीतहोमस्यावसरप्रज्ञप्त्यर्थम् । न हि तस्यावसरोऽभिहित इति । किं च समानयनव्युदासार्थं च ॥ १७७ ॥

अप्सु जुहोति ॥ १७८ ॥

आहवनीयकार्ये विधानम् । अतश्च तद्धर्मसम्बन्धो भवति ॥ १७८ ॥

एककपालेनावदायं चरतीति ॥ १७९ ॥

वारुणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयन्तीति वचनात् । स च पूर्वमेवाभिहितः सौम्यश्चरुर्वारुणश्चैककपालोऽधिकाविति । एककपालानां हि सर्वहुतत्वमुक्तमाचार्येण तेनोच्यते ऽवदायावदाय चरतीति ॥ १७९ ॥

ऋजीषस्येच्छन्नवद्येदग्नीवरुणाभ्यां सर्वहुतं

शेषम् ॥ १८० ॥

करोति ॥ १८० ॥

ऋजीषस्य च सकृत्पर्वे चेत् ॥ १८१ ॥

स यद्यमुत्रर्जीषस्य द्विरवद्येत्तथात्र सकृदिति वचनात् ॥१८१॥

वश एतत्कुर्यात् ॥ १८२ ॥

वशशब्दो हीच्छावचनः । इच्छयैतत्षडाहुतिकं करोति । इच्छयान्यत्प्रकारान्तरम् ॥ १८२ ॥

तदाह—

यजमानोक्तावाज्यभागौ बर्हिर्वर्जं चानुयाजौ ॥ १८३ ॥

इच्छयैतद्दशाहुतिकं करोति यजमानोक्ताविति । सहकारिवचनाद्यावा यजमानो ब्रूयादिति ॥ १८३ ॥

अन्यतरत्कृत्वा समुद्रे त इत्यृजीषकुम्भं प्लावयति ॥ १८४ ॥

अत्र पक्षद्वयस्यान्यतरदेकं कर्तव्यम् । नान्ये पदार्थाः । येन प्रयाजाज्यभागानुयाजानामेव पुनर्विधानम् । अतो यावदुक्तताऽस्य । प्रतिपत्तयस्तु क्रियन्ते । समुद्रे त इत्यनेन मन्त्रेण ऋजीषकुम्भं प्लावयत्युदके ॥ १८४ ॥

देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठते ॥ १८५ ॥

विसृज्यर्जीषकुम्भमुपातिष्ठते देवीराप इति ॥ १८५ ॥

अवभृथेति मज्जयति ॥ १८६ ॥

ऋजीषकुम्भं प्लावयतीत्यर्थः ॥ १८६ ॥

कृष्णाजिनान्तं च मा मैद्यं ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं

व्यौषीरिति ॥ १८७ ॥

चशब्दान्मज्जयति कृष्णाजिनान्तं च प्रकृतत्वाद्वासनकृष्णाजिनम् ॥ १८७ ॥

पुत्रायैनत्प्रदाय वरुणप्रघासवत्स्नानप्रभृत्या समिदाधानात्॥ १८८ ॥

एनदिति कृष्णाजिनम् । वारुणप्रघासिकावभृथवत्स्नानं कृत्वा समिदाधानात्करोति । तदीयोपदेशस्यातिदेशोयम् । न हि तद्धर्मप्रवृत्तिरत्रेति । इत एव हि तत्र धर्माः प्रवृत्ताः ॥ १८८ ॥

सोमलिप्तं प्रास्यति ॥ १८९ ॥

चरितार्थत्वात्प्रतिपत्तिः ॥ १८९ ॥

अदानं पूर्वयोः ॥ १९० ॥

वाससोः । अतिदेशापवादोयम् ॥ १९० ॥

उद्वयमित्युन्नेत्रोन्नीता आमहीयां जपन्तो गच्छन्त्यपाम सोमममृता अमूमागन्मज्योतिरविदाम देवान् किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमुधूर्तिरमृत मर्त्यस्येति ॥ १९१ ॥

जपश्च सर्वेषां बहुवचनोपदेशात् । सहकारिणामपि विधानसामर्थ्यात् । अस्मिंश्चावसरे व्रतग्रहणं भवत्युन्मुक्तदीक्षत्वात् । ततो बर्हिहोमादि ॥ १९१ ॥

शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमानः कृष्णाजिनमङ्के कृत्वा स्रुवाहुतिं जुहोति मैद्रचं ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यमग्निर्दधातु स्वाहेति ॥ १९२ ॥

स्रुवाहुतिं जुहोति अध्वर्युः आहवनीये मैत्र्यं ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यमग्निर्दधातु स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १९२ ॥

कृष्णाजिनं निधायोदयनीयाप्रायणीयावत् ॥१९३॥

वतिः प्रायणीयधर्मातिदेशार्थः । तथा चाह ॥ १९३ ॥

पथ्यास्वस्तिश्च चतुर्थीति ॥ १९४ ॥

शालामुखीये उदयनीयया चरन्तीति च शालान्तराच्छालाद्वार्ये कर्तव्या ॥ १९४ ॥

पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासादनात्सवनीयवत्परिव्ययणादि मैत्रावरुणीवशानूबन्ध्या ॥ १९५ ॥

पात्रप्रोक्षणग्रहणं शालाद्वार्ये अपणनियमव्युदासार्थम् । सवनीये हि पात्रासादनविधानेन शालाद्वार्ये अपणनियमो ज्ञापितः । तद्वदत्रापि मा भूदिति पात्रप्रोक्षणादीत्युक्तम् । सा च सवनीयवदिति यदुक्तं भवति सकृत्प्रोक्षित इध्ममाग्नीध्र उत्पवनं पकवृत्स्तरणमिति । परिव्ययणस्य पश्वङ्गत्वेन विधानात्तदपवर्गे चापवर्ग्यमाशङ्क्य परिव्ययणादीत्युक्तम् । मैत्रावरुणदेवत्या वशा रिक्ता सा च गौर्भवति । गौरनुबन्ध्येति वचनात् ॥ १९५ ॥

स्वर्वेवगूहनादि वा कृतत्वात् ॥ १९६ ॥

स्वर्गवगूहनादि वा कर्तव्यं न परिव्ययणादीति । कुत एतत् । कृतत्वात्परिव्ययणसंस्कारस्य । यूपसंस्कारो ह्ययम् । स च यूपः सर्वपश्वर्थः । संस्कारोपि तद्वदेवेति । अत एव स्वर्गवगूहनादीत्युत्तरपदप्रधानो बहुव्रीहिः । स्वर्वेवगूहनं यस्यादौ तदादि । तच्चोपाकरणम् । एवं सत्युपाकरणमन्थनयोरत्र नियम इति ॥ १९६ ॥

वशाभाव उक्षा ॥ १९७ ॥

यदि वशां न विन्देदप्युक्षवश एव स्यादिति ॥ १९७ ॥

उभयाभावे पयस्या ॥ १९८ ॥

कर्त्तव्या ॥ १९८ ॥

असाचैतामाज्यभागप्रभृतीडान्तामेके ॥ १९९ ॥

एके आदितो प्राशित्रतर्पणान्ताम् । विकल्प एवायम् ॥१९९॥

उदवसानीयाग्नेयः पञ्चकपालः समारूढनि-
र्मथिते ॥ २०० ॥

उदवसानीयेष्टिरुच्यते । तत्र चाग्नेयः पञ्चकपालो भवति । समारोपश्च प्राजहिते कर्त्तव्यः । गार्हपत्यो हि स इति ॥ २०० ॥

हिरण्यं दक्षिणाऽनड्वान्वा ॥ २०१ ॥

वेति विकल्पः ॥ २०१ ॥

पशुवद्वाहुतिः ॥ २०२ ॥

अथो चतुर्गृहीतमेवाज्यं गृहीत्वेति श्रुतेः ॥ २०२ ॥

तदन्ते सायमाहुतिः ॥ २०३ ॥

सोमाङ्गं सन्निधिविरोधाभ्याम् ॥ २०४ ॥

सा च सोमाङ्गं भवति । सोमसन्निधौ विधानात् । अथ यदेवैषोदवसानीयेष्टिः सन्तिष्ठतेऽथ सायमाहुतिं जुहोतीति । अपि च नित्यत्वे सति कालो विरुध्यते ॥ २०४ ॥

नित्या वा प्रातराहुति श्रुतेः ॥ २०५ ॥

अथ वा नित्यैषा न सोमाङ्गम् । कुत एतत् । प्रातराहुतिश्रवणात् । काल एव प्रातराहुतिमिति । सोमयागनिमित्तः सायमाहुतेरपकर्ष इति ॥ २०५ ॥

नियतक्रियातः ॥ २०६ ॥

अतः परं नित्यानां क्रिया न प्रागतः । उन्मुक्तदीक्षत्वेऽप्यवभृथादूर्ध्वमिति ॥ २०६ ॥

एष प्रथमः सोमः ॥ २०७ ॥

एष वा व प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति। सर्वविकाराणामयं प्रथमः सोमः ॥ २०७ ॥

आदीप्य प्रविशन्ति ॥ २०८ ॥

आदीपनं च बर्हिषः। तद्धि प्रकृत्य श्रूयते यदनुप्राप्य प्रयायात् प्रीवावबध्नेनं यजमानं स्वर्गिधीयेरन्निति निन्दार्थवादोयमनुघोषस्य ॥ २०८ ॥

षडुत्तरेऽत्याग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामः ॥ २०९ ॥

अत्रात्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाणां ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधानेनोत्तरकालता सिद्धा। उक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामप्याचार्येणैव ज्ञापितोत्तरकालता। उक्थ्यं चोत्तरेष्वेकयेति। उक्थ्यविग्रहणमुत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिति च। तेनात्र विकारप्रज्ञप्त्यर्थं षडुत्तर इत्युच्यते न क्रमार्थम्। षडुत्तरे षट् विकारा इत्यर्थः। उत्तरो हि विकारो भवति प्रकृत्यपेक्षया प्रकृतिश्च पूर्वेति। ननु चात्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाणां ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोरित्यनेनैव विकारत्वं ज्ञापितम्। ज्योतिष्टोमप्रकरणसमधीतानामपि चोक्थ्यादीनामसमानविधानता। नित्यानित्यसंयोगविरोधात्। अतस्तेपि विकारा एव। तेन क्रतुविकारत्वस्यावाच्यत्वात्संस्थाविकारार्थोऽयमारम्भः। षडुत्तरे षट् संस्था विकारा इति। तत्रोक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामग्निष्टोमविकारत्वम्। अत्यग्निष्टोमस्याप्यग्निष्टोमसंशब्दनात् अग्निष्टोमविकारत्वम्। वाजपेयस्य षोडशिविकारत्वं कथं ज्ञायते। येन क्रतुपशूंस्तत्र दर्शयति। आग्नेयमग्निष्टोम आलभते अग्निर्वा अग्निष्टोमोऽग्निष्टोममेवैतेनो जयत्यैन्द्राग्नमुक्थ्येभ्य आलभत ऐन्द्राग्नानि वा उक्थ्यान्युक्थ्यान्येवैतेनो जयत्यैन्द्रं षोडशिन आलभते इन्द्रो वै षोडशिनमेवैतेनो जयतीत्येवमभिधाय सारस्वतं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते तदेतदनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियत इति षोडशिक्रतुपशूनानामिह दर्शनं भवति। अतिरात्रेप्येते भवन्तीति चेत्। नानतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियत इति श्रुतेः। तस्मात्षोडशिविकारो

वाजपेय इति । आप्तोर्यामेऽपि निरोह्यौ येभ्यो रात्रिपर्याय उत्तम इति निरोन्ह्यानां दर्शनं भवति । तेनातिरात्रविकारोप्तोर्याम इति गम्यते । षडुत्तरे षोडशिविकारा इति विकारत्वज्ञापनस्य प्रयोजनं किमिति चेत् । स्वप्रकृत्यपेक्षया क्रतुकरणं यथा स्यादिति। तेनात्यग्निष्टोमे आग्निष्टोमिकं क्रतुकरणं वाजपेये षोडशिन आप्तोर्यामे च आतिरात्रिकं उक्थ्यादिषु तूक्तमेवेति । अत एव च सूत्रकारेण अत्यग्निष्टोमोग्निष्टोमानन्तरं पठितः । षोडश्यनन्तरं वाजपेयोतिरात्रमनन्तरमप्तोर्याम इति । तथा च धर्मसूत्रकारेण गौतमेनाप्युक्तम् अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोम इत्येवमाद्यभिधाय सप्तसोमसंस्था इति । तस्मात्षडुत्तरे षट्संस्था विकारा इति सूत्रार्थः । अत्यग्निष्टोमादयो विकृताभिः संस्थाभिः संस्थिता इति ॥ २०९ ॥

तेषामुक्थ्योच्छावाकभि सन्तिष्ठते होतारमितरे ॥ २१० ॥

तेषां संस्थाविशेषाणां उक्थ्योच्छावाकमभि सन्तिष्ठते होतारं चेतरेभि सन्तिष्ठन्ते।किमर्थमिदमुच्यते । वाजपेयेहि श्रूयते षोडश्यन्ते स्तोत्रश्रमसैरेवेति । स्तुतमनुशंसतीति वचनच्छस्त्रं होतुर्यथा स्यादिति । तथा सोमातिरेके क्वचिदुक्तमैन्द्रावैष्णवं होता शंसतीति तथा पूर्ववद्धोतेति । क्वचिन्न नोक्तमाचार्येण यथातिरात्रान्तं बृहन्महाव्रतमेके यथोक्तमिति । अत्रापि स्तुतमनुशंसतीति होतुः शस्त्रं यथा स्यादिति । अनुक्तसङ्ग्रहार्थं होतारमितर इत्युक्तम् ॥ २१० ॥

वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिभीनुपनह्यच्छन् भक्षाय क्रयणप्रभृत्यनुसाममावृता समानमासादनं प्रागभिषवात् ॥ २११ ॥

सोमयागे कर्त्तव्ये १न्यग्रोधस्तिभीनुपनह्योच्छं भक्षाय इच्छं हो-

१ तथाच शाखान्तरं ' यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः सम्पिष्य दध्यनुन्मृद्य तस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम् ' इति । ' स्तिभिन्योङ्कुराः फलानि वा, इति तद्भाष्यकारः ।

मायापि। भक्षो हि हुतशेषस्यैव भवति। तस्माद्धोमायापीत्येव होमदर्शनं च भवति। यदाग्नीध्रांश्चमसाननुन्नयन्त्यथैनमुन्नयन्ति यदेतां जुहोत्यथैनं कुशतरुणेनोपहत्य जुहोतीति। क्रयणप्रभृति सह सोमेन सोमाहुता समानमासादनादि कर्त्तव्यम्। सोमद्रव्यविकाराच्च प्रकृतावप्यूहः प्रवर्त्तत एव ॥ १११ ॥

चमसोन्नयनकाले वाहृत्य दध्नोन्मृद्य तच्चमसमनून्नयेत् ॥ ११२ ॥

विकल्प एवायम्। तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ ११२ ॥

हूयमानेषु कुशतरुणेन जुहोत्यहे त्वदस्मीति ॥ ११३ ॥

इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः।

एकादशोऽध्यायः ।

ब्रह्मत्वमतः ॥ १ ॥

आध्वर्यवमनुविहितम् । अतः परं ब्रह्मत्वं व्याख्यायत इति ॥ १ ॥

वाग्यतः कर्मणि वर्त्तमाने ॥ २ ॥

तच्च सौमिके । ऐष्टिकपाशुकेषु तूक्तमेव ॥ २ ॥

हिरण्यवत्यां हुतायां दक्षिणानुगच्छत्या-
क्रयात् ॥ ३ ॥

हिरण्यवत्यामाहुतौ हुतायां दक्षिणतो व्यवस्थितो ऽनुगच्छत्याक्रयात् ॥ ३ ॥

क्रीते प्राङ्तीत्य पूर्वेणानः परीत्यापरेण वा।
दक्षिणतो ऽनुगच्छत्यानिधानात् ॥ ४ ॥

क्रीते सोमे पदार्थतया प्राङ्गत्वाद् क्षिणतो व्यवस्थितमनः पूर्वेणापरेण वा गत्वा अनुगच्छत्यासोमनिधानात् ॥ ४ ॥

दक्षिणाग्निं वा परेण घर्मे ॥ ५ ॥

दक्षिणाग्निमपरेण वा प्रवर्ग्ये । वा दक्षिणेनेति सम्प्रदायः । अन्ये त्वाहवनीयं दक्षिणेनेति विकल्पमिच्छन्ति । दर्शपूर्णमासयोर्दृष्टत्वात् । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । न ह्यत्र दर्शपूर्णमासिकी धर्मप्रवृत्तिरपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

स्तम्बयजुर्हरिष्यत्याहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते

वेदिसहितः ॥ ६ ॥

स्तम्बयजुर्हरिष्यत्यध्वर्यो आहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते वेदिसंलग्नः ॥ ६ ॥

एवं सर्वत्र प्रागग्नीषोमप्रणयनात् ॥ ७ ॥

आहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते । सर्वत्र ग्रहणात्पूर्ववत् स्वपूर्वेषु च ॥ ७ ॥

कर्मणः कर्मणो वा सहितस्तत्तदेवान्वेत्य ॥ ८ ॥

दक्षिणत आस्ते । अत्र चैके तत्वादेवान्वेति बहिर्वेदावेवेच्छन्ति । अपरेत्वन्तर्वेदावपीति विप्रतिपत्तिः ॥ ८ ॥

आहवनीये प्रणीयमाने ऽप्रतिरथस्य द्वादश-ब्रुवन्नग्नौ ॥ ९ ॥

अनुगच्छति ॥ ९ ॥

सर्वत्रैके ॥ १० ॥

प्रणयनोद्देशेन विधानात् । तत्पुनरयुक्तम् । प्रणयनविशेषे विहितत्वात् । तस्मादग्नावेव ॥ १० ॥

स्तीर्णायां यथार्थमेत्य ॥ ११ ॥

आस्ते दक्षिणतः । नियमार्थमिदमुक्तम् ॥ ११ ॥

अग्नीषोमप्रणयनायोत्तरेण धिष्ण्याञ्छाला-द्वार्यं पूर्वेणेत्यास्ते दक्षिणतः ॥ १२ ॥

शालाद्वार्यस्यैव ॥ १२ ॥

हुते च सोममादायाग्निमन्वेति ॥ १३ ॥

हुते च वैसर्जिते सोमं गृहीत्वा चशब्दात् शालाद्वार्ये पूर्वेणाग्निमन्वेति ॥ १३ ॥

यजमानो वा सोमꣳ हरेत् ॥ १४ ॥

तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ १४ ॥

अन्यस्मै प्रदायानिहिते यथेतमेत्यास्ते दक्षिणतः ॥ १५ ॥

अन्यस्मै प्रदाय सोमं अनिहित आग्नीध्रे अग्नौ उत्तरेण धिष्ण्यानेत्यास्ते तस्यैव दक्षिणतः ॥ १५ ॥

हुते च सोममादायाहवनीयं चातीत्य ॥ १६ ॥

हुते वैसर्जने सोममादाय चशब्दादन्यस्मै प्रदाय सोममाहवनीयमतीत्य चशब्दादास्ते दक्षिणतः ॥ १६ ॥

अपररात्रेऽग्नीषोमप्रणयनवादिच्छन् ॥ १७ ॥

यदुक्तं भवति उत्तरेण धिष्ण्याञ्छालाद्वार्ये च पूर्वेणेत्य तस्यैव दक्षिणत आस्ते । इच्छन्नाहवनीयस्य दक्षिणतः ॥ १७ ॥

विप्रुषाꣳ होमꣳ हुत्वा प्रतिहर्त्तारमन्वारभेत वादीक्षितः ॥ १८ ॥

विप्रुड्ढोमकाले अदीक्षितः प्रतिहर्त्तारमन्वारभेत न । वा न वेति विकल्पः । दीक्षितस्य तु नियमतो विहितोन्वारम्भः ॥ १८ ॥

प्रस्तोतामन्त्रित एतं ते देवसवितःस्तुत सवितुः प्रसव इत्युक्त्वा प्रसौति ॥ १९ ॥

प्रस्तोत्रामन्त्रितो ब्रह्मा प्रसौति । ब्रह्मन् स्तोष्याम इत्येवं प्रस्तोत्रामन्त्रित एतं ते देवसवितरित्युक्त्वा स्तुतसवितुः प्रसव इति प्रसौ-

ति । अस्य प्रसवार्थत्वात् ॥ १९ ॥

देवसवितरेतत् बृहस्पते इति वा ॥ २० ॥

उक्त्वा स्तुतसवितुः प्रसव इति प्रस्तौति ॥ २० ॥

रश्मिना सत्यायेति वा प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

प्रतिस्तोत्रं प्रतिमन्त्रं स्तुतसवितुः प्रसव इत्यनेनैव प्रस्तौति । अस्मिंश्च पक्षे अप्तोर्यामिन्यस्यैवावृत्तिः । मन्त्रान्तराभावात् ॥ २१ ॥

येन प्रवेशनं तस्मिन्त्सर्पणम् ॥ २२ ॥

सदसि येन द्वारेण प्रवेशनमङ्गीकृतं तस्मिन्नेव सर्पणम् । यदुक्तं भवति द्वार्ययोरभिमर्शनम् ॥ २२ ॥

पूर्वेण यूपं परीत्यापरेण चेत् ॥ २३ ॥

अपरेण प्रवेष्टुमिच्छति तत. पूर्वेण यूपमेति । पूर्वेण चेद-परेण ॥ २३ ॥

प्रशास्तुर्दक्षिणत आस्ते ॥ २४ ॥

अपरेण धिष्ण्यानितरे ॥ २५ ॥

अधिकारद्ब्रह्मपुरुषा आसते ॥ २५ ॥

नेष्टाच ॥ २६ ॥

चशब्दादपरेण धिष्ण्यमास्ते । अध्वर्युपुरुषत्वात् पृथक्त्वे-नोक्तः ॥ २६ ॥

विसंस्थितसञ्चरः प्रशास्तृधिष्ण्यं वोत्तरेणा-

पवमाने ॥ २७ ॥

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणविनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) १

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् । ६

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

